

OLEG MANDIĆ

KMETOVI U OPĆINAMA OKO KVARNERA OD XIII DO KRAJA XVII STOLJEĆA

I. POSTANAK PROBLEMA

Dosada je naša historiografija bila uglavnom jedinstvena s obzirom na klasnu podjelu u srednjovjekovnim i novovjekovnim općinama na kvarnerskim i prikvarnerskim obalama o kojima su nam se sačuvali pismeni izvori. To su teritoriji Vinodola, kastavske gospoštije, Rijeke i otoka Krka, koji sačinjavaju jedinstveno pravno područje, u čemu su svi naši historičari suglasni. (1)

Svi oni koji su se specijalno bavili tim problemom bili su složni u tome da su nosioci proizvodnje i predmet eksploatacije bili podložni seljaci ili »kmetovi«, kako ih označuju izvori. U osnovi općenito se prihvatilo Jagićevo gledište da je kmet seljak koji je lično slobodan a nije vlasnik zemlje koju obrađuje i koja je vlasništvo kneza (2). To su uradili M. Kostrenčić (3), M. Jasinski (4), R. Strohal (5), J. Žontar (6), M. Barada (7), M. Kos (8) i O. Mandić (9).

Od inostranih pisaca su to isto gledište zastupali F. Leontović (10), M. Vladimirkij Budanov (11), J. Preux (12), K. Kadlec (13) i B. Grekov (14).

Nasuprot tom općenito prihvaćenom mišljenju jedan od glavnih zastupnika pozitivizma u našoj historiografiji N. Klaić (15) otvorila je problem na način koji nije uobičajen.

Iako, slijedeći pozitivističke tehnike istraživanja, ona nastoji da podatke o pojavama u određenom mjestu i vremenu tumači samo iz njih samih, ne dopuštajući njihovu razvojnu povezanost s prošlošću, postojanje prežitaka i njihovu borbu s novim pojavama, ona se služi šablona preuzetim iz posve drugačijih društvenih okolina - Srbije, Crne Gore i Slavonije (16).

Iako se N. Klaić poziva na izvore kao na polaznu tačku svojih izlaganja, interpretacija ovih kao i suprotnih mišljenja nalazi se daleko od sistematičnosti u duhu Salustijeva sine ira et studio.

Ono što se može ustanoviti u labirintu termina bez sadržaja (17), izraza kojima se sada daje jedan, sada drugi smisao (18), ubacivanja odredenih naziva u one društvene situacije o kojima izvori daju posve drugu sliku (19), izjednačavanja termina različita sadržaja (20), subjektivističkog tumačenja izvora (21) i protivrječnosti između takvih tumačenja (22) – daće se po prilici svesti na ovo. Imaju krivo svi oni koji smatraju da su kmetovi isto što i podložnici, jer je »riječ kmet mogla (sic! O. M.) u Hrvatskoj (23), u Srbiji i Crnoj Gori, označavati čovjeka kao odličnog položaja...« (24) Stoga je »kako se čini osnovni propust svih dosadašnjih komentara Vinodolskog zakona u tome što se prava, odnosno dužnosti specijalne skupine kmetova Vinodolskog zakona prenosilo na cijelokupno stanovništvo u Vinodolu« (25).

Ti kmetovi pripadaju privilegiranom dijelu vinodolskog stanovništva, koji zajedno s ostalim pučanima živi u gradovima, dok izvan grada »sjede pravi kmetovi – zavisni seljaci« (26).

To je u suštini proširivanje teze M. Barade, učitelja N. Klaić, koji je pravio razliku između kmetova i onih »koji nisu bili kmetovi« (27). Ovo se proširavanje ne ograničava samo na takvo cijepanje »vsih ljudi vinodolskih«, koje – kako će se dalje vidjeti – nema nikakve materijalne podloge, nego ide korak dalje, ustanovljujući dihotomiju »privilegirani« i »pravi« kmet, koja se uopće ne temelji niti na konkretnoj društvenoj situaciji kakvu je prikazaju izvori, niti na sadržaju pojmova kojima se oni služe.

Za pozitivističko pristupanje pojavama u toj tezi karakteristična je činjenica da se postavlja problem klasnog raslojavanja kmetova u Vinodolu, a da se uopće ne uzimaju u obzir oni (materijalno-ekonomski elementi koji ga uvjetuju. Čitava argumentacija počiva na lingvističkim asocijacijama i logičkim dedukcijama i na unaprijed postavljenim šablonama. Pri tom se uopće ne obraća pažnja na pitanje čime se zapravo bave ti »pučani« i privilegirani »kmetovi«, koje je njihovo glavno zanimanje – da li poljoprivreda, zanatstvo ili trgovina, koje poljoprivredne kulture uzgajaju ili kojim vrstama zanatstva ili trgovine privređuju osnovna sredstva za svoj život, u kojim oblicima naselja žive itd., tj. baš ono na što je naročito pažnju obratio R. Strohal (28).

Prema toj tezi treba zauzeti određeni stav. Radi se o nastavniku srednjovjekovne hrvatske historije, koji ne samo što prenosi takve teze svojim slušačima nego ih – štaviše – uči ovakvim metodama i tehnikama istraživanja. Osim toga, pred stranom slavističkom naukom valja prikazati neodrživost takvih pozitivističkih shvaćanja.

Samo što zauzimanje stava ne znači namjeru da se vodi diskusija. Za svaku raspravu potrebna je zajednička platforma u obliku poznavanja predmeta o kojemu se ona vodi i literature koja se na nj odnosi. Iako N.

Klaić smatra da je kvarnerska i prikvarnerska regija jedno jedinstveno pravno područje (29), ona – kako se to vidi iz njezina rada – nije upoznata s nekim važnim izvorima kao što su npr. originalni zapisnici rasprava u veprinačkom sudu ili njihove transkripcije u prijepisu J. Volčića iz Arhiva Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, koji još nisu objavljeni ili koje je objelodanio R. Strohal (30). Još je veći nedostatak nepoznavanje većeg dijela literature koja sadržava zaključke istraživanja o općinama te regije.

Dosta je navesti imena onih pisaca kojih mišljenje nije uzeto u obzir. Uopće nisu spomenuta djela M. Jasinskoga, R. Strohala, J. Zontara, M. Kosa, M. Vladimirovskog Budanova, K. Kadleca i B. Grekova, tj. velike većine pisaca koji su posebno istraživali društveno uređenje u općinama kvarnerske i prikvarnerske regije. Svakako udara u oči da se kod gore navedenih pisaca – izuzevši M. Kosa i B. Grekova – radi o pravnim historičarima.

Da nema toga hotimičnog ili nehotimičnog propusta, N. Klaić bi možda revidirala ili opreznije formulirala neke svoje tvrdnje. Tako npr., upoznajući se s radom M. Vladimirovskog Budanova, ona bi se uvjerila da nije originalna njezina teza o tome da se stanovništvo općina dijelilo na dvije velike grupe, jer je osamdeset godina prije nje i M. Barade taj pisac pravio razliku između »stanovnika grada i okružja – kontrade«, iako ih inače smatra posve jednakima s obzirom na njihova prava i dužnosti (31).

Da je, pak, N. Klaić bila upoznata s radovima R. Strohala (32), ona bi se morala kritički osvrnuti na jake argumente koje on navodi u prilog općenito prihvaćenom gledištu da su svi pripadnici neke kvarnerske općine onog vremena listom bili kmetovi seljaci, koji su u isto vrijeme bili i podložnici općine (33). Ona bi također tada vjerojatno obratila pažnju na materijalnu stranu društvenog života stanovništva tih općina, te bi bila opreznija u primjenjivanju šablona u koje se ova strana ne uklapa.

Iako N. Klaić priznaje da joj je ponekad historiografski pregled skučen i nepotpun, ovakva se isprika može eventualno odobriti nekom slabijem studentu prilikom ocjene njegove seminarske radnje. Onoga časa kada se neki pisac upušta u kritiku tuđih mišljenja o nekom predmetu, onda je to mnogo više nego otvaranje problema, za što navodno ne bi bio potreban takav historiografski pregled (34). Svaka kritika tuđih mišljenja treba da pođe od određenih vlastitih zaključaka. A da oni budu naučno adekvatni, tj. istiniti, oni moraju prethodno provjeriti tuđa mišljenja na činjeničnom materijalu. I za to je potreban »historiografski pregled«.

II. METODOLOŠKE NAPOMENE

Budući da zastupamo općenito prihvaćeno mišljenje da su stanovnici u kvarnerskim i prikvarnerskim općinama bili listom kmetovi agrarni proizvođači, nije potrebno zalaziti u detaljnu analizu mišljenja svakog pisca koji se bavio istraživanjem prošlosti tog područja i koji je ranije iznio to gledište.

Zato, da se izbjegne pozitivističko izigravanje jednog općinskog zakona protiv drugog, potrebno je sve zakone i druge izvore sa tog područja promatrati u njihovoj cjelini. Svi se slažu u tome da je kvarnerska i prikvarnerska regija jedno jedinstveno pravno područje (35). Stoga su i zakoni iz te regije samo razni pojavni oblici takve jedinstvenosti. Zadatak istraživača sastoji se, dakle, u tome da uspoređi te zakone i da u njima utvrdi ono što je zajedničko i što karakterizira regiju kao jedna od njezinih općih zakonitosti.

Prije same analize izvora, koja predstavlja polaznu tačku u istraživanjima takve vrste, valja učiniti nekoliko metodoloških napomena o mjerilu koje ćemo primijeniti u vezi sa sistematizacijom dobivenih rezultata.

Pokušaj cijepanja kategorije kmetova na dva pojma – jedan kojim se označuju oni što pripadaju u »posebno privilegiranu skupinu« (36), a drugi za »prave kmetove – zavisne seljake« (37), predstavlja problem klasnog raslojavanja. Stoga, kao metodološku orijentaciju valja uzeti općenito prihvaćen pojam konkretne klase kako ga je odredio Lenjin: »Klasama se nazivaju velike grupe ljudi koje se razlikuju po svojem mjestu u historijski određenom sistemu društvene proizvodnje, po svojem odnosu prema sredstvima za proizvodnju (koji je većim dijelom utvrđen i određen zakonom), po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada, i prema tome, po načinu sticanja i po veličini onoga dijela društvenog bogatstva kojim one raspolaze. Klase, to su takve grupe ljudi od kojih jedna može prisvajati rad druge, zahvaljujući razlici njihova položaja u određenom sistemu društvene privrede«. (38)

Budući da se u feudalnim društvenim uređenjima konkretne klase pojavljuju u obliku više ili manje zatvorenih i ekskluzivnih staleških grupa kojih su prava i dužnosti određeni pravnim propisima, analiza izvora morat će da ima prvenstveno kao cilj utvrditi da li postoje ili ne postoje pravni propisi koji u društvenom uređenju kvarnerskih i prikvarnerskih općina izdvajaju »privilegirane kmetove« kao posebnu konkretnu klasu s određenim pravima. Ta analiza trebalo bi da bude provedena u svijetlu tadašnjih ekonomskih odnosa na tom području da se utvrdi jesu li ta posebna prava – u slučaju da postoje – funkcija i izraz određenih ekonomskih faktora, odnosno razlika u vršenju ekonomskih funkcija.

Dakako, u slučaju da se zbilja radi o posebnoj kategoriji kmetova, na temelju izvora valja utvrditi koje su društvene potrebe izazvale njezin postanak, ili, što je isto, koje su im to posebne društvene aktivnosti bile povjerene, što su bile tako važne da su njima dane određene povlastice koje ih od ostalog stanovništva izdvajaju kao posebnu društvenu grupu.

III. PREGLED IZVORA

Izvori kojima se raspolaže da se upozna društveno uređenje kvarnerskih i prikvarnerskih općina u prvom su redu njihovi zakoni i urbari, a zatim sačuvani zapisnici sudskih ili upravnih postupaka.

To su: 1. Vinodolski zakon iz god. 1288. (39), 2. Vrbanski zakon iz god. 1362. i sl. (40), 3. Urbar Devinskih i Walseeovaca oko god. 1400. (41), 4. Kastavski zakon iz god. 1490. (42), 5. Veprinački zakon iz god. 1501. (43), 6. Statutum terrae Fluminis iz god. 1530. (44), 7. Mošćenički zakon iz god. 1637. (45), 8. Trsatski zakon iz god. 1640. (46) i 9. Zapisnici Veprinačkog suda iz XVI i XVII stoljeća (47).

Da bi se dobio objektivan uvid u odnose stanovništva navedenih općina, potrebno je zajedno povezati i analizirati dijelove iz navedenih izvora, i to po pojedinim terminima koji su važni da bi se mogao odrediti pravi status kmetova. Takvi su izrazi 1. općina, 2. grad i kontrađa, 3. puk, 4. kmet i podložnik, 5. stareji, svetnici i »vićnici«.

Zaključci koji će se praviti na temelju komparativne analize istih podataka iz raznih izvora bit će adekvatniji nego u slučaju da se oni prave samo pomoću podataka iz jednog jedinog izvora. U ovom se zadnjem slučaju događa da se interpretacija nekog termina na temelju podataka iz jednog izvora, bez obzira na to da li je adekvatna ili nije, primjenjuje na podatke iz drugog izvora, predstavljajući – u odnosu na ove – preduzeto mišljenje (48).

Paralelna analiza podataka iz različitih izvora do kraja XVII stoljeća onemogućit će njihovo navlačenje na tumačenja ostvarena po unaprijed koncipiranim šablonama.

IV. OPĆINA

Izraz *općina*, *općinski* nalazimo u Vinodolskom, Vrbanskom i Veprinačkom zakonu, dok su njihovi talijanski ekvivalenti, *komun* i pridjevi *komunsko*, kao i termini *komunada*, *komunitada* i *komunščina* za općinsko zemljište, poréd Veprinačkog sadržani u Kastavskom, Mošćeničkom i Trsatskom zakonu kao i u veprinačkim ispravama.

1. Vinodolski zakon

Izrazi općina i općinski navedeni su u protokolu, čl. 1, 2, 3, 5, 14, 17, 55, 57, 58, 76. i 77. zakona.

Protokol je jasan da jasniji ne može biti: »Zač do(vo)le kr(at) videći ludi, ki bludeći svojih starii(h i is) kušenih zakon, zato ubo edin po edinom i (vsi) ludi vinodolski želeći one stare d(obre z)akone shraniti e na puni, ke nih prvi v(sag)da su shranili nevršeni – skupiše se vsi na kup (tako) crikveni tako priprošći ludi ... sveršenē i (imēju)ć zdrave svet u Novom Gradu pred obrazom (t)oga istoga kneza Leonarda zgora imenovana

i sbraše se od svakoga grada vinodolskoga ne vse st(a)riiši na vkup, na ke viahu, da se bole spominahu v zakonih svojih otac i od svojih ded ča bihu slišali.» (49)

Želja »svih vinodolskih ljudi« u klasnoj borbi protiv kneževe i crkvene samovolje (50) bila je da se fiksiraju uzajamna prava i obveze, onako isto kako se to dogodilo u drugim kvarnerskim i prikvarnerskim općinama (51), i to u interesu svih pripadnika vinodolske općine, koji se oštro diferenciraju od kneževih »službenika« (52). Ta je namjera bila ostvarena ovim zakonom.

Činjenica feudalne dominacije pokazuje se na taj način da je u zakonu sadržaj pojma općine vinodolske identičan sadržaju »kneštva vinodolskog« (53). To je važno da se utvrdi kako u Vinodolu još u XIII stoljeću postoji dualizam između feudalne kneževske i stare rodovsko-plemenske uprave.

Značajno je da su »vinodolski ljudi« izabrali trideset i devet svojih predstavnika da bi sastavili zakon. Od tih trideset i devet delegata jedan jedini je ujedno i kneževski povjerenik, koji je visoki feudalni službenik – »sebornik vsega Vinodola i od knezi zgora rečenih« (54). A među ostalih trideset i osam ima dvanaest svećenika, devet satnika, što znači da je stanovništvo svake gradske općine opunomoćilo svojeg najvišeg službenika, dva suca i petnaest »pripročih ljudi«.

Taj osnovni dualizam između kneževske i općinske administracije, koji će u nekoj od kvarnerskih i prikvarnerskih općina postojati sve duboko u novi vijek (55), probija se na mnogim mjestima Vinodolskog zakona. To je sukob između novoga i staroga, novih društvenih ustanova i prežita prošlosti, feudalnog i rodovsko-plemenskog uređenja, koji u ovom svojem obliku vuče svoje porijeklo tamo od početaka hrvatske državnosti (56).

Ali i u samom općinskom uređenju Vinodola valja razlikovati njegove novije i starije komponente s obzirom na činjenicu da se slavensko stanovništvo ondje počelo naseljavati vjerojatno u VII stoljeću i to u vojnim formacijama, koje su osnivale rodbinsko-teritorijalne općine (57). Jedna od takvih općina bila je osnovana i na teritoriju Vinodola. Samo što se u toku idućih petsto godina stanovništvo namnožilo, osnivalo je sve nova i nova naselja na tom teritoriju što ga je iskoristavalo, tako da je trebalo prilagoditi upravu novim potrebama. A to se uradilo na način da se osnivala općinska uprava u novim centrima – gradovima, koji bi izrastali iz utvrđenih gradina ili kastelijera, kamo bi se okolno stanovništvo sklanjalo u slučaju opasnosti, ukoliko se ne radi o naseljima iz rimskog doba.

Vinodolski zakon pokazuje da pored »općine vinodolske«, koja obuhvaća »sve ljude vinodolske« (58), termin *općina* služi da se njime također označuju njezine manje upravne jedinice – teritorijalne općine – u većem broju slučajeva u vezi s izrazom *grad* (59).

Takvo je značenje termina *općina* i *općinski* u Vinodolskom zakonu.

2. Urbanski zakon

U tom zakonu se općina spominje nekoliko puta. Najprije je riječ o njoj u *Kapitululu od mesa* god. 1362: »Budući općina pred erikvu narediše svi kupno . . .« cijene raznim vrstama mesa, dok u *Kapitululu obrati općini človika za potribu* stoji: »Paki, ako bi ka potriba općini da bude obrani 1 č(lov)ikb i koliko ih bude tribi, i da se ima zeti niednu skužu . . . (60).

God. 1388. je riječ o podjeli globe za krađu jahaćeg konja. Ona se dijeli tako da polovica ide gospodaru konja, a od druge polovice dvije trećine pripadaju knezovima Stjepanu i Anžu, a »treti općine s k(o)ga grada ostane tat« (61).

Slična je podjela kazne za udarac šakom, kada jedna šestina pripada općini, kao i jedna trećina kazne za »velu (živinu) ka bi se našla (v) vinogradi« (62).

U *Kapitululu Ki ima biti sud'c* iz god. 1411. naređuje se »da ni edn č(lov)ik ne poseže na općini neisprosiivši od općini . . .«, a *Kapitululu od zaroka* predmet su općinske zemlje: . . . »ki sprosi (od) općini v rečenom' zaroci zemle za saen'e. . .« kao i u vezi s njima odnos pojedinih članova i općine s obzirom na zapuštene zemlje: »I te iste nerizi, ako bi gdo počelb saditi, mozi vs svoju poseći vazda s licenciju obćini. A kada godi e zapušćeno, da budi nerizb, da e opet pod obćinu . . . Ki godi č(lov)ikb neda svoihb neriz meju obćinu, kako se udžri, ka(da) su pusti vsaki more v'nih pasti; Ki ho krati, ta nemozi z obćinu zaroka pasti« (63). U propisima izdanim za mletačke vladavine god. 1483 riječ je o »travi komun-skoj« (64), zatim god. 1498. o plaćanju za upotrebu zaroka s time »da ča e pošlo općini da gre sudcu od zaroka« (65) a god. 1526. »da vsaki mla-đoženac da e prost prvo leto od vsakoga komuna i biri i vsake inga-rie . . .« (66).

U Urbanskom se zakonu smisao izraza *općina* sastoji u tome da se njime označuje sveukupnost ravnopravnog stanovništva (67) koje se u procesu proizvodnje služi općinskim zemljama (68). Ujedno ona predstavlja upravnu jedinicu koja u svoju korist ubire određena davanja i globe (69).

3. Urbar Devinskih i Walsecovaca

U samom urbaru izraz *općina* nije spomenut. Ali ga zato nalazimo u tri isprave iz god. 1351, u kojima je Rudolf Devinski primio obavezu da služi goričko-tirolskim grofovima, a općine Kastav i Veprinac jamče za njega.

U ispravi što ju je potpisao grof Rudolf riječ je o »allez camaun ze Chestaw«, o »Velprinz und daz Camaun daselbs« i o »die vorgenannten zway camaun« (70).

Druge dvije isprave o jamstvu pokazuju da su i Kastav i Veprinac tada bili organizirani kao posebne općine sa svojim funkcionerima, koji ih predstavljaju. U prvoj daje izjavu o jamstvu »ich Volkan suppan und ich plouan (71) und auch ich Qualez und alles comawn der gemain cze Kestaw« (72), a u drugoj »ich Nedel suppan ze Walterpucz (73) und ich Crazzan Wodopia der schepf (74) und allez comawn daselbs der gemayn ze Walterpucz« (75).

Udara u oči formulacija »alles comawn der gemayn«, koja se odnosi i na Kastav i na Veprinac i kojom se htjelo naglasiti da se radi o jednoj zajednici obuhvaćenoj u organizacionom obliku općine.

Takav zaključak potvrđuju formulacije o podavanjima feudalnom gospodarstvu na koja su obavezni »si all miteinander« na Miholje i Božić u Kastvu, a samo na prvi blagdan u Veprincu i Mošćenicama (76).

4. Kastavski zakon

Taj se zakon služi izrazom »komun« označujući zajednicu svih Kastavaca. U čl. 25. je riječ o trgovini svinjama u gradu i na općinskom teritoriju, pri čemu se nameće obveza da se jednog prasca mora dati »za komun« kako bi se njegovo meso prodalo uz određenu cijenu (77). Čl. 38. sadržava naredbu da polovica globe kojom se kažnjava onaj koji bi »pošal na drugoga tužit prvo nere bi se njima (tj. sucima – O. M.) pritužil« »gre . . . tema sucema i u komun Kastavski« (78). Čl. 45. određuje da udovica nekog kmeta koji je uživao općinsku sjenokošu gubi je preudajom ili smrću ako nema sina. Tada ide »senožeta u komun i oblast sucem pripada« da je dadu nekom drugom kmetu koji nema sjenokoše (79). U istom smislu čl. 54. navodi »muže od komuna položene na teh gosti«, koje treba »u ime komuna zahraniti« (80).

Čl. 63. iz god. 1585. spominje »kako komun kastavski ostaje leto na leto dužan štivre, dacie i druge angarie u deželu Kranjsku«, smatrajući općinu jednom cjelinom »ubogih pulčana«, koji »najedan krat moraju takve angarie dužne na veliku sumu platiti, ča njim prihaja na veliku ruvinu i manka ment« (81).

Pored tih važnijih članova, koji pokazuju sadržaj pojma *komun*, u Kastavskom zakonu na više mjesta nalazimo izraze kao *komunitada* u smislu općinskih dobara (82) i *komunski* (83).

Iz navedenih izvora izlazi da se u Kastvu općinu također smatralo organiziranom zajednicom svih njezinih pripadnika koji se služe općinskim vlasništvom.

5. Veprinački zakon

U protokolu tog zakona navedeno je da su se god. 1501. pred crkvicom sv. Ane sastali »počtovani i razumni muži, župani i stari grad Veprinca . . .« Pošto su im registrirana imena, istaknuto je da »ki više pisani

vsi edino svetno se svećашe za bole občinsko, i za neti da bi se od sada napreda ki koli škandalu meju plkom zgajali, t(e)re mani kanceleru niže podpisanomu zapovedaše zakoni stari zapisat« (84).

Način izražavanja u protokolu pokazuje da je stanovništvo općine sastavljeno od »plka«, jer se »bole občinsko« sastoji u tome da se predusretnu »ki koli škandalu meju plkom«.

Na prvi pogled bi se činilo da u veprinačkoj općini postoji diferencijacija među njezinim stanovništvom. U čl. 27. stoji da »na dan treh krali ima mali komun s plovonom župana i sudca i satnika izabrat« (85).

Moglo bi se zaključiti da manji dio stanovništva općine ima privilegij aktivnog i pasivnog izbornog prava, jer »kada manka svetnika imaju ga sami starii naiti v malom komun« (86).

Veprinački zakon ne kaže tko sve sastavlja »mali komun«. Strohal veli da je općinske funkcionere odabirao svake godine . . . veprinački narod, tako zvani »mali komun« (87). To mišljenje potvrđuje čl. 63. Kastavskog zakona, u kojemu su imenovani Juraj Šlavić, Grgur Jurković i drugi »od strane pulka, ča se zove mali svet.« Prema tome, termin mali »svet« ili »komun« ima isti sadržaj kao i izraz *puk*, kojim se – kako ćemo to kasnije vidjeti – označava čitavo stanovništvo svake od tih općina. Osim toga, više od stoljeća kasnije u Mošćenicama čitavo stanovništvo općine bira funkcionere. Na toj osnovi mogao bi se izvesti zaključak da se izrazom »komun« ili »svet« u Veprincu i Kastvu mislilo na ljude – članove općine, dok je sam pojam općine ili komuna obuhvatao – pored njih – još i općinska dobra, kao pasišta, sjenokoše i šume kojima se služe općinari (88).

Čl. 2. i 4. zakona pokazuju da izraz *komun* označava veprinačku općinu kao organizaciju koja s kastavskim kapetanom načelno regulira pitanje troškova i prinadležnosti prilikom njegovih službenih i privatnih putovanja u Veprinac. Takav se zaključak nameće sam od sebe, kad se čl. 2. i 4, gdje se kapetanu suprotstavlja »komun«, uspoređi sa članom 1. i 3, u kojima se mjesto »komuna« navode riječi »k nam« i »mu nismo dlžni« (89). To znači da je »komun« organizirana zajednica svih Veprinčana koji se služe općinskim vlasništvom.

6. Statutum terrae Fluminis

U čl. 1. tog statuta obavezuje se kapetan što ga imenuje austrijski vladar da se mora zakleti »in manibus Dominorum Judicum et consiliariorum terrae Fluminis, totum Universitatem repraesentantium«. Ta »universitas«, dakle, predstavlja »communitas terrae Fluminis S. Viti in Liburnia«, kako to ističe Ferdinand I u uvodnom dekretu (90).

To znači, dakle, da »terra Fluminis« predstavlja zajednicu, i to – kako će se to dalje vidjeti – zajednicu njezinih pripadnika i općinskih dobara.

Značajna je činjenica da su se i u naslovu statuta i u njegovu tekstu sastavljajući služili izrazom »terra Fluminis« da bi označili tu gradsku zajednicu umjesto da upotrijebe izraz *civitas* ili koji drugi. Iako se bez

sumnje radi o uskom gradskom području (91), ipak je u statutu zadržan stari pojam iz vremena kada je burg bio pertinencija općinskog teritorija na kojemu je bilo rastrčano stanovništvo te općine. Kao i u slučaju stare vinodolske općine, kojoj naziv potječe od te regije, a ne od njezina burga – Novog Grada, u nazivu riječke općine zadržao se prežetak prošlosti, kada je ona bila terra – teritorij naseljen seljacima, a ne grad, čiji se građani prvenstveno bave trgovinom (92) premda nisu napustili poljoprivredu (93).

Stoga na Rijeci pojam općine obuhvaća teritorij od tratske i grobničke općine na istoku i sjeveroistoku do kastavske na zapadu i sjeveru kao i ljude koji na njem stanuju, a ne samo grad. To, dakle, nekada nije bila gradska općina u smislu Vinodolskog zakona, nego je to *de facto* postala zahvaljujući promjenama u zanimanju svojeg stanovništva, koje se od ranijeg isključivo poljodjelskog pretvorilo u zanatsko-trgovačko.

U okviru starog naziva promijenio se sadržaj – zanimanje stanovništva. Izraz *terra Fluminis* ne izražava adekvatno novu situaciju, u kojoj se centar privredne aktivnosti nalazi unutar gradskih zidina, a ne više na čitavu teritoriju, na kojem se stanovništvo bavi isključivo poljoprivredom, kao što je to slučaj u drugim kvarnerskim i prikvarnerskim općinama. Stoga termin *terra Fluminis* ima značenje grada (94).

Izraz »*Communis terrae Fluminis*« ili »*communis*« nalazimo u Riječkom statutu: čl. 3, 4, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 14. i 16. I knjige statuta, u kojima se određuje organizacija općinskog uređenja. A zatim se taj izraz nalazi, kao obično, među krivičnim propisima da se označi jedan od korisnika globa kojima se kažnjavaju razni prijestupi (95), ili kao pravni subjekt i kao atribut službenika (96).

Valja napomenuti da se mjesto »*communis*« – općina na nekim mjestima u statutu nalaze izrazi »*communitas*« i »*res publica*«, koji oba znače zajednicu (97).

Valja imati na umu da god. 1530. riječka općina još nije izgubila svoje nekadašnje osobine zajednice poljoprivrednih proizvođača. Ona je vlasnik poljoprivrednih površina koje ustupa općinarima da bi ih obrađivali: tko neovlašteno prisvoji ili zaposjedne općinsko zemljište, kažnjava se globom (98). A što se moglo nalaziti na takvom zemljištu, vidi se iz propisa koji zabranjuje da se bez vlasnikove dozvole ulazi u vrtove, vinograde, polja, livade, maslinike i u ograđene prostore (99).

Riječka općina, dakle, po svojoj privrednoj strukturi odskaače od drugih općina kvarnerske regije jedino time što je postala njezino trgovinsko središte i tranzitna luka za unutrašnjost, zadržavši mnoge od osobina nekadašnje seoske općine. I ona predstavlja zajednicu svojih pripadnika i općinskih zemljišta kojima se oni služe, iako je u njoj proces stručne i klasne diferencijacije najdalje dopro.

7. Mošćenički zakon

Izraz »komun« dolazi odmah poslije protokola, kada se određuje da »poštovani komun balota i dela plovana« (100). U istom smislu »učinihu po balote vas komun da se ima blagdanovat dan od Uzi svetoga Petra . . .« (101) i »učinihu poštovani starci skupa svem komunom da se imaju hranit i čuvat senožeti . . .« (102)

Nadalje komun, kao i prema drugim zakonima te regije, pripada određeni dio globa što ih moraju plaćati razni prijestupnici (103).

Isto se tako navodi »komun mošćenički« ili »komun od Mošćenic« (104) u nagodbi koja regulira neke probleme između općina u kastavskoj gosposštiji i njihova feudalnog gospodara – jezuitskog kolegija u Rijeci, nastaloj poslije likvidacije njihova sukoba, koji je trajao od god. 1635. do 1661. (105)

U zakonu se također navodi termin »komunadi – to je vse, ča ni zaperto z grajam ili z gromačum kađe Kasljani imaju pasišća, gernut veje, seć derua i kosit seno« (106). Drugim riječima, tim se izrazom označuju općinska zemljišta, za koja se u istom čl. 11. rješenja vlade Donje Austrije u Gracu od 19. prosinca 1661. određuje da feudalni gospodar nema prava da njima raspolaže. To znači da je upotreba općinskih zemljišta i u Mošćenicama u drugoj polovini XVII stoljeća, kao i ranije, bila pravo koje je pripadalo općini i njezinim članovima. Ovo izlazi iz odredbe iz god. 1574. koja glasi: »Ki bi pregradil ili vazel komunadi prez licencie ima platiti peni l. 8, i to isto da ima ustat komunsko.«

Dakle, ni mošćenička općina ne predstavlja neki izuzetak u općoj zakonitosti koja se pokazuje u općinskom uređenju karakterističnom za tu regiju. I ona je zajednica ljudi i općinskih sredstava za proizvodnju.

8. Trsatski zakon

U tom zakonu, koji je sastavljen god. 1640, nema riječi o općinskom uređenju: samo se u čl. 53. spominje općinsko zemljište: »Ki bi kad se hoće od komunade i ob svojih umejih zagrabil bez dopušćenja gospodskoga i poštovaneh starac, dostojan je kaštige« (107).

Ovaj član pokazuje da ni u trsatskoj općini stanje nije bilo drugačije nego drugdje u toj regiji.

9. Zapisnici Veprinačkog suda

U zapisnicima Veprinačkog suda ne nalaze se podaci o samoj općini. Iako se mnogo puta spominje »komun«. Ali zato ima više podataka iz kojih nepobitno izlazi da su se svi stanovnici općine obilno koristili njezinim zemljištima.

Budući da bi odviše prostora uzelo citiranje svake takve presude, ograničit ćemo se na to da navedemo samo one koje su najznačajnije.

U prvom je to redu odluka vicekapetana Ivana Rečanina iz god. 1528, kojom se zabranjuje da se strancima dozvoli ispaša na općinskom teritoriju uz napomenu »da dopušćujemo tem svim živućem u tom kaštele Veprince da možete za svoju potrebu takovih paš i lesi uživati i sami sekući da mozite prodati« (108).

Ugovorom od 2. siječnja 1535. službenici općine prodali su »nike obćinske zemlje Kirinu Zubaliću za libar 65« i pored njih ondje imenovani »dobri muži« »biše ki obreti posla za opelati tu zemlju Kirinu zgora pisanomu od strane vsega pulka« (109). Drugim riječima, predstavnici stanovništva su zajedno s općinskim službenicima predali kupcu zemlju »od strane čitava puka«, tj. općinara.

Sve druge presude što spominju općinska zemljišta ne sadržavaju ništa što bi ukazivalo na bilo koju promjenu stanja. Sve do XVIII stoljeća, a i kasnije, općinskim su se zemljištima mogli služiti svi općinari bez razlike, dakako ukoliko bi im to odobrila općinska uprava (110).

10. Zaključak

Iz svih izvora kojima raspoložemo izlazi zaključak da je u svim općinama kvarnerske i prikvarnerske regije čitavo njihovo domorodačko stanovništvo činilo jednu jedinstvenu grupu zajedno s općinskim sredstvima za proizvodnju, kojima se mogao služiti svaki općinar bez razlike pošto bi mu to odobrila općinska uprava.

To je u XVI stoljeću bio slučaj čak i u riječkoj općini iako je ona u tom razdoblju već izlazila iz poljoprivredne etape svojeg razvitka.

V. GRAD I KONTRADA

Pošto se utvrdio sadržaj pojma *općina*, na redu su termini koji se odnose na njezin teritorij. Važno je odrediti da li je postojala neka podjela tog teritorija i koji su bili kriteriji te podjele kako bi se ustanovilo nije li takva podjela možda bila jedan od uvjeta klasne podjele stanovništva općine.

1. Vinodolski zakon

Termin *grad* se nalazi u protokolu, i to u nazivu Novi Grad, zatim u čl. 3, 5, 7, 14, 15, 37, 48, 57, 58, 66. i 77. kao i u eshatokolu.

Iz svih tih odredaba izlazi da su vinodolski gradovi bili sjedišta općinske uprave (111). Oni su to postali u procesu kojim se povećavalo vinodolsko stanovništvo i koji je doveo do administrativnog cijepanja na više općinskih uprava. Nekada su gradovi bili *castra* (112) s vojničkom postadom, što bi izlazilo iz naziva satnik za najvišeg općinskog službenika (113), u unutrašnjosti kojih se nalazila još samo glavna crkva kao vjersko središte okolnog stanovništva (114). Malo je vjerojatno da su njihove

zidine obuhvaćale toliko prostora da bi se na njemu mogao izgraditi veći broj kuća za stanovanje. Stoga su se kuće po svoj prilici gradile onda kada su se zbog povećanja broja stanovništva i ekonomskog prometa pojedinci počeli naseljavati u samom *castrumu* ili neposredno uz njegove zidove.

Za razliku od nekih drugih zakona, kao što je na primjer Kastavski i Mošćenički, Vinodolski zakon nema posebna naziva za onaj dio teritorija gradske općine koji se nalazi izvan gradskih zidina, iako se u njemu o takvom teritoriju vodi računa. Čl. 66. govori o pastirima i oračima i inim ljudima dobra glasa, koji žive »vani iz grada«, tj. u naseljima, da su vjerodostojni kao svjedoci, što bi ukazivalo na njihovu ravnopravnost sa stanovnicima grada. A takvo će gledište naći potvrdu u zakonima drugih općina.

2. Vrbanski zakon

God. 1367. u *Kapitulu za grad* riječ je o tome da se ima »vas plk« sazvati, »kada bude gradu ka potreba, više imiti meju sobu«, pri čemu se pojmu grad očito daje kao sadržaj cijela općina (115).

U već navedenom *Kapitulu* o krađi jahaćeg konja iz god. 1388. ističe se da jedna šestina globe pripada općini »s koga grada ostane tat« (116)- što opet pokazuje da ti pojmovi nisu sinonimi.

Kapitul o predmetu krađe što bi ga gospodar pronašao nameće mu obvezu da dokaže tko je tat »trimi svedoki v gradě a dvěma vaně z grada« (117), pri čemu se pravi razlika između uskog gradskog područja i teritorija izvan gradskog zida ili međa. A u šestoj alineji istog kapitula određuje se da stavljanju tata na muke mora biti prisutan »satnik onoga grada od kuda je tat« (118).

Podaci iz hrvatskih isprava ne pružaju mnogo podataka o tome što zapravo znači izraz *grad*. Zato ih ima više u latinskim i talijanskim ispravama. U pravilniku o izboru sudaca od 1. listopada 1526. riječ je o »homines castri Verbenici« i o sucima »castri dicti loci« (119), što znači da se ne radi samo o naselju – *locus* nego i o *castrumu* – vojnoj utvrdi (120) i sjelju općinske uprave. Svakako udara u oči da je i u drugim ispravama od 1. prosinca 1526. i 26. studenog 1569. riječ o »castrum Verbenici« (121), dok se u navedenoj ispravi od 1. listopada 1526. za grad Krk upotrebljava naziv »civitas« (122). Ta razlika u terminima upućuje na to da je Krk grad u smislu većeg naselja ljudi i privrednog središta, dok je Vrbnik *castrum* u smislu grada burga, u kojemu je težište na vojnim i upravnim funkcijama, dok su privredne funkcije sekundarne zato što u njemu ne stanuje većina stanovništva koje mu administrativno pripada. Tu činjenicu potvrđuje naredba proveditora S. Giustiniana, koja na talijanskom jeziku daje Krku naziv »città«, koji odgovara latinskom *civitas*, koji se, uostalom, na latinskom jeziku nalazi u zadnjoj rečenici te naredbe (123). Štaviše, u trećoj naredbi protiv tatova kaže se »si fa a

«sapere a qualunque giudice delli luochi et castelli di questa isola» (127), ukoliko bi tati davali otpor »in castelli ovver ville« (125) da taj otpor moraju silom skršiti (126). A u četvrtoj naredbi ponovno je riječ o lopovima »in ville e territori di Vegla« (127), za koje se predviđa kazna petogodišnjeg progonstva »dall' isola e città« (128) kao i to da taj proglas mora biti objavljen »in tutte le ville di detta isola« (129).

Prema tome, latinski i talijanski dijelovi Vrbičkog zakona pokazuju da Vrbnik nije *civitas* – *città*, nego *castrum* – *castello* i da stanovništvo u njegovoj okolici pretežno živi u naseljima – ville (130).

3. Urbar Devinskih i Walseevaca

U tom urbaru se samo jedanput spominje »Sant Veit in der stat« (131), tako da nije moguće odrediti što je u to doba bilo sadržaj tog pojma.

4. Kastavski zakon

Taj nam zakon najbolje pokazuje kako u kvarnerskoj regiji grad i ostali teritorij predstavljaju dođuše dva različita, ali zato skupa nedjeljivo povezana pojma.

U zakonu se najprije često navodi termin *grad* – čl. 6, 18, 25, 27, 35, 37, 39, 43, 53, 55. (gradsko pravo), 59, 61, 64, 66, 68, 69, 72, 73, 74 i 81. (»grad Rijeka ... i ... ovom gradu i komunu«). I u vezi s pojmom *grad* potrebno je naročito istaknuti da se u članu 25. govori o bргу kao sinonimu za *grad*, a u članu 52. o »starom bргу«. Zatim je u zakonu riječ o *kuntradi* ili *kontradi* – čl. 17, 25, 35. i 47. – i o *kunfinu* – čl. 37, 39, 43, 47, 49, 54, 57, 58, 66, 74. i 75. Osim svega toga se još u članu 80. spominje termin *Kastel* za Veprinac i Mošćenice.

Iz članova 17, 18, 35, 37. i 39. Kastavskog zakona nije teško razabrati sadržaj i uzajamni odnos pojmova *grad*, *kunfin* i *kuntrada*. Čl. 17. određuje: »Ki bi ine tadbine učinil vane na kontrade, ako va dne, plaća libar osam ...«, a čl. 18.: »Ošće ki bi sam pred sobom kral, plaća libar osam, ako bi vane grada, ako li bi u gradu, pet marak« (132). Čl. 35. glasi: »Ako bi ki goder u grade, ili na *kuntrade*, škandal stvoren, zato na svaku zapoved gospodina kapitana jesu ti svetnici dužni priti i na pravde puli njega milosti sedeti«. (133) U članu 37. stoji: »... da se svake mere, s kimi se prodaje i meri i peza u gradu i z vani grada u kunfine, da se imaju pravo po satnike žustat«. (134) A čl. 39. određuje ovo: »Jošće imenovana suca od leta imata oblast uhitit činit svakoga zločinca u grade i na *kunfine* ...« (135)

Prema Kastavskom zakonu u okviru općine, postoje, dakle, dva međusobno povezana područja – gradsko područje, nazvano *grad* ili *borg*, i teritorij izvan grada – *kuntrada*, koji su obuhvaćeni u pojmu *kunfina*. Kao što to pokazuje čl. 39. to je jedinstveno područje na kojemu se prostire vlast općinskih organa: razlika je između grada i kontrade samo u tome da se neki prijestupi počinjeni na *kuntradi* kažnjavaju blaže ne-

goli u samom gradu. A svakom se prilikom ističe jedinstvenost i uzajamna povezanost između »ovoga grada i kunfina« (136) kao u slučaju »da ki godere človek, *posedeči kunfina* grada Kastva, jest dužan . . . da ne mozi dat nijednog penja blag ležećih« (137).

Izraz *borg* i *stari borg* iz članova 25. i 52. Kastavskog zakona pokazuju da je Kastav nekada bio isto takav *castrum* kao Veprinac i Mošćenice, koji su u XV stoljeću još uvijek »kasteli« (138) jer se nisu razvili kao Kastav, koji je centar gospoštije i koji i po načinu organizacije svoje uprave, kojoj na čelu stoje dva suca, pokazuje viši stupanj razvitka što ga je dosegao u odnosu na te kaštele. Ali to još ne znači da postoji neka druga razlika u pravnom položaju između samoga grada Kastva i ostalog općinskog teritorija.

5. Veprinački zakon

Taj se zakon služi terminom *grad* u protokolu i u članu 6, dok se izraz *kontrada* nalazi u članu 8, 28, i 34.

Sadržaj tih naziva isti je kao i u Kastavskom zakonu. Čl. 6. određuje kaznu za onoga koji bi provalio u kuću »*va* gradu ili *vane* grada«, služeći se terminologijom koja je identična s onom člana 18. i 37. Kastavskog zakona (139).

Isto je s terminom *kontrada*, koji označava teritorij izvan grada, što izlazi iz članova 28. i 34. Prvi određuje: » . . . da kada pride jedan iz druge kontradi z ovcami, more se kordat s nami na dinare. Ta more pasti kuda i domaći kmeti . . . « (140) A drugi ističe obvezu koja je zajednička čitavoj općini veprinačkoj u odnosu na navedeni čl. 28, i to s obzirom na feudalnog gospodara: »Plaćamo gospodi od naše kontradi marak 21 i šest libar, I zato imamo slobodu pustit past i sić v našoj kontradi vsakoga zvanškoga č(lov)ika«. (141) Kontrada je, dakle, općinsko područje izvan grada, na kojem se među inim nalaze ispaše, što ih mogu također koristiti i pripadnici drugih općina – »iz druge kontrade« – ako se dogovore o cijeni. Svakako, da se ispravno odredi odnos između grada i kontrade, valja imati na umu da se Kastavski zakon u članu 30. – da označi Veprinac i Mošćenice – služi nazivom »kaštel« i da se u bezbroj presuda veprinačkog suda iz XVI i XVII stoljeća – kako ćemo to kasnije vidjeti – upotrebljava izraz »kaštel Veprinac« da bi se označilo mjesto gdje zasjeda sudsko vijeće.

6. Statutum terrae Fluminis

U uvodnom dekretu Riječkog statuta jasno je određeno što predstavlja sadržaj pojma *grad* u specifičnim uvjetima Rijeke tog vremena. Ferdinand I podjeljuje statut »ob singularem amorem, et inclinationem, quam erga Nostros praememoratos subditos, et civitatem terrae fluminis sancti Viti specialiter habemus . . . « (142). Upotreba riječi *civitas*, tj. istog ter-

mina kojim se Mlečani služe da označe grad Krk, pokazuje da je Rijeka onog vremena bila grad u kojemu je stanovala većina pripadnika te općine, jer je bio središte prometa između mora i svojeg zaleđa (143).

Iako se izraz *terra Fluminis* odnosi općenito na čitavu općinu (144), ipak se on u statutu na nekim mjestima ograničava samo na grad. Tako, određujući tko je sve građanin Rijeke, čl. 18. I knjige Statuta kaže da pored »cives et habitatores« među građane valja uvrstiti »item qui continue per annos sex cum familia non ad servitium alicujus, vel pro alterius famulo steterint, et factiones, uti alij cives originarij et habitatores fecerint, possidentes domum, vel vineam de suo proprio in terra Fluminis, vel ejus districtu« (145).

Taj se izraz »districtus terrae Fluminis« ili »districtus Fluminis« nalazi još na mnogo mjesta u Statutu sa značenjem područja što se nalazi izvan gradskih zidina (146). Štaviše, Statut u članu 12. I knjige razlikuje još i pojam »suburbia« (147), tako da se čitavo općinsko područje sastoji od »terra fluminis« u užem smislu, tj. grada, »suburbia« – predgrađa, i »districtusa« – ostalog općinskog teritorija.

Na taj se način u Statutu javlja ona ista podjela na »grad« i »kontradu« koju – kako smo vidjeli – određuju Kastavski i Veprinački zakon. Dakle, *Statutum terrae Fluminis* pokazuje da je i u tom pogledu na području riječke općine bio isti položaj kao i drugdje u toj regiji.

7. Mošćenički zakon

U samom početku izlaganja Mošćeničkog zakona navodi se da je »ovi zdola pisani statut od grada Mošćenic« bio prepisan iz jedne stare bilježnice (148). Propis »da prasci nimaju se deržat va grade, ma vane va perkuteh (149), tako i ostala druga živina« (150) pokazuje da se i u Mošćenicama pravi razlika između užeg područja grada i ostalog općinskog teritorija. Dok je u prvom citatu izraz »grad« upotrijebljen u smislu »općina«, u drugom on označava uže gradsko područje.

U tom se smislu Mošćenički zakon koji put služi terminom »mesto«, kao u propisu iz god. 1542, koji nameće obavezu da sve oporuke moraju biti unesene u »kvadernu komunsku« i da nemaju nikakve vrijednosti one oporuke koje bi »ki pisal va meste i na kuntrade ter se ne kladu va kvadernu komunsku« (151). Dakle, i prema Mošćeničkom se zakonu pravi razlika između grada i onoga područja koje je izvan njega, tj. »kontrade«.

Svaku sumnju o tome što je sadržaj pojma *grad*, tj. da li je grad samo *castrum* ili je to centar u kojemu stanuje većina stanovnika općine, uklanjaju odredbe iz god. 1690. i 1704. U prvoj je riječ o »ordinarietih strážeh u kaštelu« (152), u drugoj se obvezuju »župani i sudci ordinarii od Mošćenic, ki budu od leta« da moraju svakog ponedjeljka biti »vunutre grade (!) od Mošćenic od jutra do polna« (153), a u trećoj se konstatira da »ta dan (tj. 3. augusta 1704. – O. M.) skupil se je vas puk i poštovani

stareci na običajno mesto *pred gradom ili kaštelom* pod strem svetoga Bartola« (154). Istim se nazivom »Kaštel« služi Kastavski zakon da bi označio Veprinac i Mošćenice (155).

U prijepisu presude vlade Donje Austrije od 19. prosinca 1661. čl. 7. određuje: »Vse lumbarde i oružje vello i malo i svi monicioni imejte se deržat *va jednem turne v grade* pod dvemi ključii, od keh imej deržat jednoga gosposočina, a drugega grad . . .« (156). Ova nam odredba pokazuje da je još u drugoj polovici XVII stoljeća »grad« Mošćenice bio zapravo tvrđava, kao što je to bio i ranije, kad se ima na umu da se na suprotnoj strani Velih vrata nalazi Crnc, koji je od god. 1000. do 1358. i od 1409, do propasti Venecije pod njezinom vlašću, i da Mošćenički *castrum* dominira ulazom iz Velih vrata u Kvarner.

Vojničko se značenje Mošćenica, a i Veprinca, kako ćemo to kasnije vidjeti, održalo sve do XVIII stoljeća zahvaljujući činjenici da se oni nalaze na strateškim mjestima u koridoru između venecijanskih posjeda što povezuju pazinsku grofoviju s ostalim habsburškim zemljama. Stoga je u tim krajevima stanovništvo raspršeno u velikom broju manjih naselja, koja u Kastvu i Veprincu imaju naziv »čete« (157). Sva ta naselja gravitiraju prema svojim *castrima* – središtima općinske vlasti – Kastvu, Veprincu i Mošćenicama. U Kastvu kao sjelju čitave gosposštije već se u XV stoljeću odvijao proces prijelaza na gradsku općinu, koji nije bio dovršen zbog činjenice da nije imao prave ekonomske podloge i da nije mogao odoljeti većem ekonomskom potencijalu Rijeke.

8. Trsatski zakon

U tom zakonu stoji da je on bio »znovič učinjen na 24. aprila 1640. u gradu Trsatu« i da svi njegovi sastavljači »skupa u kaštelu bihu i potvrdihu to zdola imenovane« (158), iz čega bi se na prvi pogled moglo zaključiti da se radi o istoj stvari. Nasuprot tome, čl. 45. pravi razliku između kuće »ka je na gradskom gruntu«, koja svake godine mora »u kaštel straževine dat vina čista spud jedan, ali jedan dukat«. A u idućem članu 46. se predviđaju sankcije za onu »kuću« koja »bi u kaštel tri leta zajedno ne dala navadnoga spuda« (159). Štaviše, čl. 66. određuje da mesari mogu prodavati meso »na jednom mestu na varošu blizu kuće crkvene« (160).

Trsatski zakon, dakle, pravi razliku između kaštela kao tvrđave i »kuća ke su na gradskom gruntu«, koje su obuhvaćene u pojmu *varoša*.

I Trsat je, dakle, bio tvrđava u obrambenom sistemu koji se od Kastva i Grobnika nastavlja prema Senju preko Vinodola (161), što izričito pokazuje izvještaj senjskog kapetana Jurja Siegersdorfera od 7. travnja 1559: »Ovi turski glasi da se nesu od grada do grada po vsem Vinodolu i na Trsat dan tr noć« (162), kao i drugi izvještaj B. de Sakija i Jurja Mikulanića od 4. veljače 1584. upućen »plemenitim i zibranim i va vsem visoko poč(tovanim) kapitanima po Vinodolu: Ovi turski glasi da se nesu od grada do grada po vsem Vinodolu do Grobnika, Trsata, Rike, Kastva, Klane, Gotnika, Krasa, Pirke i dalje dan ter noć – Berzo . . .« (163).

Pored same tvrđave nalazi se gradsko područje s kućama, u kojega se središtu nalazi »kuća crikvena«, što predstavlja odstupanje od većine drugih mjesta u toj regiji, gdje se crkve nalaze u samom *castrum*, većinom u njegovu središtu.

Iako se jednim posebnim terminom izričito ne označava područje izvan grada, ipak je veoma vjerojatno da se pravila razlika između gradskog područja i ostalog općinskog teritorija. U prvom redu na to upućuje način izražavanja u čl. 45, gdje se govori o kućama »na gradskom gruntu«, što očito pretpostavlja da postoje druge koje to nisu i koje, stoga, nisu podvrgnute obavezi iz tog člana.

Čl. 10. određuje: »Ako bi ki prodao blago svoje od kmet, komu ni kmet, ter bi šal *stat na drugi kunfini* prez oglašenja gospodinova: da zgublja sve blago ...« (164) Upotreba istog termina »kunfin«, kojim se služi Kastavski zakon da se označi općinski teritorij, pokazuje da je postojala ista terminologija, a to znači i isti njihov sadržaj u tim dvjema općinama, kojih su središta u zračnoj liniji jedno od drugoga udaljena 12 km.

9. Zapisnici Veprinačkog suda

Bilo bi pređugo iscrpno navesti koliko se puta riječ *kaštel* spominje u zapisnicima Veprinačkog suda, jer gotovo svaki zapisnik počinje oznakom datuma i sakramentalnom formulom »u kaštelu Veprincu«. Dosta je istaknuti da se samo godine 1590. od 28 sačuvanih zapisnika u 21 ili kaže da su sastavljeni »u kaštelu Veprincu« ili da su u vijećanju učestvovali »stareji kaštela Veprinca« (165).

Isto se tako u presudama nalaze termini »kuntrada veprinačka« ili »kuntrada kaštela Veprinca« (166), i »konfin veprinački« dok se izraz *grad* relativno rijetko susreće (168).

Značajan je zapisnik od 19. listopada 1609. jer daje mogućnost da se utvrde uzajamni odnosi termina koji se odnose na oblike naselja u toj regiji. U njemu stoji: ... »Jedan del bivšega Jakova Čohila ki poleži u tom konfinu veprinačkom u Polanah kađi je selo (169) tih Čohili ...« (170).

A u općinskoj odluci od 10. rujna 1766. se utvrđuje da je sukob oko Puharova laza riješen tako da su taj laz otkupili »liudi od stermičke, poljanske i menderove čete« (171). Poljane su, dakle, bile naselje na području veprinačke općine kao što su to i Menderi (172). Još u XVIII stoljeću, dakle, »kunfin veprinački« sastojao se pored grada i od naselja - četa, u kojima su također stanovali ugledni članovi veprinačke općine, kao npr. porodice Cupar (173) i Čohilj (174).

Tu podjelu kontrade na čete potvrđuje čl. 47. Kastavskog zakona, koji određuje da »suci stareji i pulčane imaju iz tog pulka izabrati od svake četi jednoga dobrega muža« - markara (175).

Iz toga izlazi zaključak da se u kastavskoj gospoštiji kunfin sastoji od grada (Kastav) ili kaštela (Veprinac i Mošćenica) i kontrade, koju čine naselja u kojima živi većina stanovništva općine.

S izuzetkom Urbara Devinskih i Walsecovaca, svi zakoni i druge isprave iz te regije jednodušno pokazuju da se teritorij pojedinih općina – *kunfin*, kako se naziva u nekima – dijelio na područje samog grada i na ono izvan njega, koje je u nekim općinama nazvano *kontrada*.

Osim Rijeke i Trsata grad je identičan s *castrumom*, tako da ne može pružiti mogućnost da na njegovu području stanuje veći broj ljudi. Tako se npr. u Veprincu u okviru najstarijih zidina na samom vrhu brežuljka što dominira nad okolinom nalazi samo glavna crkva i prazan prostor na kojemu su se nekada vjerojatno nalazile utvrde, što sve zajedno obuhvaća oko 1500 m², dok se na njegovoj južnoj padini nalazi desetak kuća, kojim se može prići kroz gradska vrata, što predstavljaju ostatak vanjskih utvrda na pristupačnijoj južnoj strani (176).

Štaviše, crkvice sv. Ane, koju toliko spominju veprinački izvori jer se pred njom vršio velik broj raznih općinskih funkcija, kao npr. oglašavanje zemljišnih kupoprodaja, nalazi se izvan vanjskih zidina i gradskih vrata. To znači da je najveći dio stanovništva živio izvan gradskih zidina, u velikom broju naselja na *kuntradi*.

Isti je slučaj s mošćeničkim *castrumom*. Najstariji njegov dio s glavnom crkvom u sredini jest prostor na vrhu brežuljka od oko 4.000 m², omeđen zidovima, od kojih sjeverni dio pada okomito u dubinu dok se prema istoku i jugoistoku na ostacima nekadašnjih zidova danas uzdižu kuće. Ni taj prostor nije dopuštao da unutar zidina boravi veći broj ljudi. Tako se općinska skupština morala održavati izvan gradskih zidina »na običajenom mjestu pred gradom ili kaštelom pod stromom sv. Bartola, kade se svetuje i balotuje za sve potrebščine komunske« (177).

Pa i kastavski je grad bio »borg« (178) i »stari borg« (179), čiji je najstariji dio obuhvaćao prostor od oko 5.000 m², na kojemu se nalazila glavna crkva i čija je glavna funkcija bila da predstavlja jednu od utvrda u tvrđavnom sistemu obrane protiv venecijanskih i turskih najezda i da pruži okolnom stanovništvu sklonište pred neprijateljem.

Isto je tako vrbnički *castrum* sastavni dio venecijanskog obrambenog sistema, dok većina stanovnika te općine živi po naseljima – ville.

Nameće se, dakle, opći zaključak da je u tom obrambenom sistemu, koji je na habsburškoj strani obuhvaćao Vinodol, Rijeku i kastavsku gospoštiju, dok je na venecijanskoj Vrbnik bio jedan njegov dio, većina općinskog stanovništva – izuzevši Rijeku – živjela izvan gradskih zidina u naseljima na *kontradi*, a manjina u samom gradu. I to prvenstveno iz razloga što su se ljudi bavili poljoprivredom i stočarstvom, a ne pretežno obrtom i trgovinom, kao što je to bio slučaj jedino u Rijeci.

VI. PUK

Iako je u prethodnim analizama sadržaja termina *općina, grad i kontrada* bio koji put dodirnut problem i njihova stanovništva, sada je red da se na temelju izvora odredi sadržaj pojma *puk* i *pučani* kao i glavni oblici proizvodne aktivnosti u pojedinim općinama.

1. Vinodolski zakon

Taj zakon ne spominje ni *puk* ni *pučane*, pa se zato valja obratiti na druge izvore iz te regije.

2. Vrbanski zakon

Ako se u Vinodolskom zakonu ne nalazi izraz *puk*, a ono Vrbanski daje jasan smisao o onome što je sadržaj tog pojma.

God. 1367. »budući sud'c i vićnici i kmeti pred crikvu, učiniše meju sobu, da kada bude gradu ka potriiba više imiti meju sobu, da bude zvan vas *pl'k* po busovići, *veli* i *mali*. I da ima to više biti v nedilu z'maše. I ča bi više učinilo, da nemore niéd'n rečj protu tomu« (180).

Ovaj *Kapitul za grad* određuje saziv općinske skupštine, koja je najviši organ općine, jer su njezine odluke konačne. Sačinjava je »vas *pl'k*«, tj. čitavo stanovništvo općine, što također izlazi iz riječi »*veli* i *mali*« (tj. *puk* ~ O. M.). Što je u Vrbniku »*veliki*«, a što »*mali*« *puk*, nije moguće odrediti na temelju podataka koji postoje. Ali već samo naglasavanje da oba *puka* učestvuju u radu skupštine, pokazuje da mu je predmet čitavo stanovništvo.

Tu su odluku donijeli sudac, vijećnici i kmeti što bi ukazivalo na to da oni sastavljaju općinsku skupštinu, tj. »*vas pl'k*«. Potvrda takva zaključka izlazi iz identične formulacije Mošćeničkog zakona. U njemu stoji da 10. travnja 1627. kastavski kapetan Knežić »bil je prošén od župana Antona . . . (181) suca, od tega leta župana i od ostaleh starejih i sega *puka* . . . pa bi progledal i razvidel ovi naši zakoni stari po običaju, ki su prepisani na ovéh knjigah . . .« (182). Ali iz te formulacije ne izlazi da bi riječ bila o skupštini članova općine kao najvišem u njezinu organu.

Ali zato nešto dalje Mošćenički zakon kaže da se 3. kolovoza 1704. »skupil vas *puk* i poštovani starci na običajno mesto pred gradom ili kaštelom pod strem sv. Bartola, kade se svetuje i balotuje za sve potrebšćine komunske«, tj. bila je sazvana općinska skupština da se saopći »*puku*« jedna vladina odluka i da on odluči o tome da li će u prvom stupnju sudovanja rješavati »poštovani suci od ovega mesta«, a u drugom kastavski kapetan »kako je bilo vajda pratikano«. Vrh u tog prijedloga »se je postavil vas *puk* i poštovani starci ili succi na balotanje dobrovoljno« te su ga prihvatili (183).

Uspoređujući stav Mošćeničkog zakona s onim Vrbanskoga, vidi se da između njih u suštini nema razlike. I u jednom i u drugom je riječ o čitavom puku, o sucu i vijećnicima (Vr. z.) i o poštovanim starcima ili sucima (M. z.).

A nema ni razlike s obzirom na termin *kmet* iz Vrbanskog zakona, jer se predmet prijedloga koji je stavljen pred skupštinu sastojao u tome što se događa »ako bi ki od oveh kmet ili drugo(g) kondiciona človek pretendil da ga ne mozi sudit ova perva inštancija, i druga ka se pristoji kapitanie kastavskoj« (184). Formulacija »oveh kmet« odnosi se na one koji su prisutni, a to je »vas puk«. Dakle, očit je zaključak da se puk u Mošćenicama na kraju XVII i na početku XVIII stoljeća sastojao od kmetova i ljudi »drugog kondiciona«, koji su se za razdoblja formiranja kapitalističkih odnosa u kastavskoj gospodstvu (185) oslobodili kmetstva, tj. podložništva općini. A kako je odnosni propis Vrbanskog zakona stariji gotovo 350 godina, kada nije bilo kapitalističkih odnosa u tom kraju, onda on može navesti kmetove koji su članovi skupštine kao pripadnici općine i njezini podložnici (186).

Kap(itu)l za drob od živini ovč'e i koz'e iz god. 1498. navodi da »ote tako vsi, sud'c i pl'k« (187). Na taj način formulacija tog pravila postaje identična onoj koja je gore navedena iz Mošćeničkog zakona (188). A u kapitulu »za mladoženci« se ističe da su odluku o jednogodišnjem oprostu mladoženja od poreza donijeli »podknežnin, sudac i veći del plka« (189).

Iz propisa Vrbanskog zakona izlazi da termin »plk« obuhvaća čitavo stanovništvo općine.

3. *Urbar Devinskih i Walseevovaca*

Urbar nabroja pojedine obaveze, bilo pojedinaca, bilo općine kao cjeline prema feudalnom gospodarstvu, te ne pruža podatke o unutrašnjoj strukturi društvenog uređenja u općinama na koje se odnosi.

Jedino što bi se moglo izvesti iz formulacije »si all miteinander«, kojom se ističu obaveze općina o Miholju i Božiću da je »jeder Wirt, der ain ganze veuerstat hat« (190) u jednakom pravnom položaju sa svim drugim takvim gazdama prema feudalnom gospodarstvu, jer su svi u istoj mjeri odgovorni za izvršenje općinske obaveze. To uostalom izlazi iz člana 1. i 47. Kastavskog i 34. Veprinačkog zakona (191).

4. *Kastavski zakon*

U Kastavskom se zakonu veoma često spominju *puk* i *pučani* – čl. 37, 38, 47, 63, 64, 68, 70, 72, 74, 75, 77, 78, 79. i 80. Većina tih članova, i to od člana 63. dalje, nalazi se među *Dekretima god. 1546. do 1614.* i *Dekretima posljednjim (1647–1652)*, u kojima se poimenično navode predstavnici »pulka, ča se zove mali svet« (192), koji skupa s kapitanom, su

cima i »svetnicima« (193) donose važnije odluke, dok o onim manje važnim odlučuju kapetan, suci i »svetnici« bez predstavnika »od strane pulka«.

U starijem dijelu zakona članovi 37. i 38. određuju ovlaštenja kastavskih sudaca. I to prvi: »Jošće, ta dva imenovana suca od leta imata svoju oblast u gradu i puk governat za svaku potrebu.« A drugi: »Jošće, imenovana suca imaju zvrhu svoga puka onu oblast, da nijedan pulčanin, ki ako bi pošal na drugoga tužit prvo nere bi se njima pritužil . . . upada u penu libar osam . . .« (195)

Na prvi bi se pogled činilo prema članu 37. da suci imaju vlast da upravljaju gradom i gradskim stanovništvom. Ali onda se postavlja pitanje tko upravlja kontradom, tj. ostalim dijelom kastavskog *kunfina* i njegovim stanovništvom.

Čl. 40. određuje da suci reguliraju sječú drva, ispašu i košnju, a čl. 44. i 45. propisuju način kako oni moraju dijeliti sjenokoše kmetovima. Ta tri propisa pokazuju da se ovlasti sudaca prostiru i na stanovništvo koje živi na *kunfinu* i da se ne mogu ograničiti samo na stanovništvo grada Kastva unutar njegovih zidina. Uostalom, navedeni bi čl. 38. bio posve bez smisla, jer bi prema suženoj interpretaciji samo oni koji žive unutar gradskih zidina bili podvrgnuti kazni zbog toga ako bi drugdje dignuli protiv nekoga tužbu prije nego što bi to uradili pred svojim sucima, dok bi stanovništvo ostalog *kunfina* to moglo raditi.

I zadnju sumnju u sadržaj pojmova *puk* i *pučani* otklanja sistematska interpretacija članova 1. i 47. Kastavskog zakona.

Čl. 1. glasi: »Najprvo su dužni (kme)ti (197) od Kastva na svako leto dati u tu valputiu sto marak . . . , i to imaju mej sobom složit i u nedelju za Martinju sbrojiti je tomu valputu«. (198)

A čl. 47. određuje na koji način Kastavci moraju »mej sobom složit« tih sto maraka: »Jošće je zakon za tri markari: budući po mise na belu nedelju pred crikvu svete Trojice suci, stareji i pulčane imaju iz toga pulka izabrati od svake četi jednoga dobrega muža, ki tri muži, i s temi prvemi (199) trimi muži markari, imaju tih sto marak razložiti pravo i na svih živućih u grade, i na teh, ki svojimi živinami pasu, i na teh ki-uzivaju i seku svake (vrsti) lesa po svom *kunfine*, tem nakladajući kako je pravo proti(va) njega imanju, i protiva njega uživanju . . .« (200)

Toj obavezi su podvrgnuti i 1. oni što žive unutar gradskih zidina i 2. oni koji žive izvan njih baveći se seljačkim poslovima, tj. čitavo stanovništvo općine. Ali čl. 1. ističe da je godišnje podavanje do sto maraka nametnuto »kmetovima od Kastva«, iz čega izlazi zaključak da čitavo stanovništvo kastavske općine sačinjavaju kmetovi s istim pravima i dužnostima. Stoga se čl. 38, koji propisuje da »nijedan pulčanin« ne smije dizati tužbu ako je najprije ne digne pred kastavskim sudom, odnosi na svakog stanovnika općine, bez obzira da li živio u gradu ili »na kuntrade«.

Uostalom, izborno tijelo u Kastvu po členu 47. sastavljaju »suci, stariji i pulčane«, tj. isto kao i u Vrbniku – »sudac, vićnici i kmeti« (201) i u Mošćenicama – »od tega leta župan i ostali stariji, i vas puk« (202).

Iz toga izlazi da čl. 37. određuje da suci imaju vlast da upravljaju u gradu i čitavim stanovništvom općine, a ne samo nad onima koji stanuju unutar gradskih zidina. Na taj način pojam *puk* u Kastvu označava stanovništvo čitave općine.

To također slijedi iz člana 63. Kastavskog zakona. Kapetan, suci, svetnici i predstavnici puka »videći, kako komun kastavski ostaje leto na leto dužan štivre, dacie i druge angarie u deželu Kranjsku, i po nemarščine tih sudac ordinarih pridu takove angarie dužne na veliku sumu, i ti ubozi pulčane na jedan krat moraju takove angarie dužne na veliku sumu platiti, ča njim prihaja na veliku ruvinu i mankament...«, odlučili su 14. siječnja 1585. da se suci moraju pod vlastitom solidarnom odgovornošću brinuti za redovito ubiranje poreznih dažbina. Kad bi se u tom členu termin *pučani* odnosio samo na stanovništvo unutar gradskih zidina, onda bi ono samo snosilo čitavo porezno opterećenje, dok bi stanovnici seoskih naselja bili od njega oslobođeni. A to je suprotno osnovnoj zakonitosti u feudalizmu – eksploataciji poljoprivrednog stanovništva.

21. siječnja 1614. općinska je uprava, okupljena da raspravlja »za veće potrebe ovog poštovanoga komuna«, ustanovila »da municion, ča jest prah i olovo, ki stoji za potrebu i obrambu ovoga grada i pulka, nekako se do ove dobe prez ordina tratil« te određuje način kako će se od sada čuvati i trošiti streljivo (203). Ovaj član pokazuje da su potrebe »komuna« ujedno potrebe »grada i pulka«, tj. čitavog stanovništva općine. Inače bi samo gradski stanovnici imali pravo na obranu od neprijatelja, a stanovnici kuntrade bili bi prepušteni sebi, što bi bio očit nesmisao.

Termin *puk* u Kastavskom zakonu, dakle, znači čitavo stanovništvo općine.

5. Veprinački zakon

Iako se u ovom zakonu izraz *puk* nalazi samo u protokolu, ipak je to dovoljno da se ustanovi kako mu je sadržaj isti kao i u Kastvu.

Među onima koji vijećaju o zakonu što će ga donijeti »za bole općinsko« spomenut je također »komunščak, ordinani i zabrani od *plka* Martin Dminčić« (204).

A kao svrha donošenju zakona ističe se »za neti da bi se od sada napreda ki koji škandali meju plkom zgajali« (205).

Budući da tekst zakona općenito regulira odnose što postoje među općinskim stanovništvom, bez obzira da li u gradu ili »v kontrade«, on to radi zato da bi spriječio »škandali meju plkom«, tj. među tim istim čitavim stanovništvom općine.

6. Statutum terrae Fluminis

Oligarhijsko uređenje riječke općine, koje je svu vlast koncentriralo u porodicama u kojima se nasljeđuje služba u Malom vijeću, određuje se u Statutu, u kojemu se »populus« navodi samo jedanput. I to u članu 14. I knjige, koja naređuje da kapetan i suci biraju »alius de populo« – nekog iz naroda da bi popunili ispražnjeno mjesto u Velikom vijeću.

Sačuvao se spomen o demokratskoj prošlosti, kada se sazivala općinska skupština. Tako je »plenium et generale consilium totius populi terrae Fluminis« bio sazvan 18. prosinca 1439. da bi – unde ultra quam due partes populi ibidem fuerint contenti – prihvatio prijedlog feudalnog gospodara da se jednom na godinu održava sajam slobodan od svih dažbina (206).

Riječi »consilium totius populi terrae Fluminis« pokazuju da se radi o skupu sviholikih pripadnika riječke općine. Sadržaj tog pojma odgovara, dakle, onome terminu *puk* u općinama kastavske gospoštije i Vrbnika, tako da ni Rijeka u XV stoljeću ne predstavlja izuzetak u općem pravilu.

7. Mošćenički zakon

O sadržaju pojma *puk* u Mošćeničkom zakonu bila je već riječ prilikom analiza odnosnih odredaba Vrbanskog zakona. Dosta je spomenuti na ovom mjestu da stavke zakona, datirane 10. travnja 1627. i 3. kolovoza 1704. (207) pokazuju da se općinska skupština sastoji »od tega leta župana i od ostalih starejih i sega puka«, pri čemu se izričito apostrofiraju »ki od ovih kmet ili drugo (g) kondiciona človek« – tj. »netko od ovdje prisutnih kmetova ili ljudi drugog položaja«. Povezavši to s riječima »sega puka«, očito je da kmetovi i »ljudi drugog položaja« predstavljaju njihov sadržaj.

Dalje potvrde za takav zaključak nalazimo u prvim odredbama Mošćeničkog zakona. Tako »poštovani komun balota i dela plovana, ki pak ima dat za likuf jedan spud vina puku, i ta rečeni plovana ima stat za puk va svakoj stvar, kako je bilo i pervo« (208).

Među župnikove obaveze pripada da »ima pisat svako leto s kanceleom balotane od puka na Posteljčinu (209) baloti, kada prikladaju župana i sudca, komunščaka i satnika . . .« (210). Drugim riječima, župnik je zajedno s općinskim tajnikom zapisničar skupštine u kojoj »puk« bira općinske funkcionere.

A tajniku je među inim dužnost da »ima stat za komun pravično i branit komunsko, da ima povedat i napatit puka, kada je skupa ča se ima činit« i da prije izbora podnosi izvještaj općinskoj skupštini: »Ima tolikajše na Posteljčinu povedat puku, kako je prošlo ono leto, ako je župan ale sudac ale komunščak ale satnik delal ke stvari bi bile zvan zakona, neka puk se zna governat, i druge stvari, ke bi potrebne za grad ale za guveran; to najpervo ima povedat puku, pak se ima balotat (211).«

Indirektan dokaz za to pruža naslov »Regula i zapovedi županom, suciem i kmetom od Mošćenica, ki su i ki budu« (212). Budući da su adresati neke opće pravne norme svi stanovnici čitavog područja za koje je ona izdana (213), a »Regula i zapovedi« ima takav opći karakter (214), onda je jasno da je u adresatu tih pravila »župan, suci i kmeti« obuhvaćeno čitavo stanovništvo Mošćenica, tj. njihov *puk*.

Iz svih navedenih odredaba nepobitno izlazi da je čitavo općinsko stanovništvo u Mošćenicama obuhvaćeno u pojmu *puk* i da ono preko svojih izbornih organa upravlja općinom.

8. Trsatski zakon

U tom se zakonu ne spominju izrazi *puk* i *pučanin*. Ta činjenica ne začuđuje: stanovništvo te općine u gorem je položaju od onoga u kastavskoj gospoštiji, jer je izgubilo svoja nekadašnja politička prava. God. 1640, kad je objavljen Trsatski zakon, u Mošćenicama čitavo stanovništvo općine bira svoju upravu i odlučuje o važnijim poslovima, i to još u XVIII stoljeću (213), što se također u isto vrijeme događa u Veprincu (214).

Doista se u zakonu ne navodi aktivno izborno pravo stanovništva što ga stanovništvo općina kastavske gospoštije vrši u doba kad je objavljen Trsatski zakon, tj. god. 1640. U Veprincu i Mošćenicama *puk* bira općinske funkcionere, a u Kastvu markare i svoje predstavnike – »24 od puka«, koji u važnijim slučajevima vijećaju s kapetanom i sucima i savjetnicima (215).

Ipak je u protokolu Trsatskog zakona sačuvan spomen na prošla vremena, jer se navodi da »za veće verovanje pravice puški pečat postavise« (216) na nj.

To znači, dakle, da je termin »pučki« bio sinonim za riječ »općinski« i da je *puk* nekada značio isto što i zajednica općinara.

9. Zapisnici Veprinačkog suda

Iako se u zapisnicima suda u Veprincu rijetko nalazi terminologija koja je predmet ovog istraživanja, ipak se nađe po koja formulacija što bez ikakve dvojbe pokazuje kakav je sadržaj nekog termina i što je on predstavljao tadašnjim Veprinčanima. I to na tačniji način zato što sudski zapisnici, registrirajući neki konkretan društveni odnos, neposrednije i adekvatnije prikazuju stvarnost nego zakonski članovi s njihovim više ili manje uspelim apstrakcijama, kojih su tvoreci ljudi nenavikli tom poslu, kao što su to bili tadašnji svećenici i općinski službenici. Pomoću zapisnika, koji sadržavaju takve rijetke formulacije, moguće je konačno odrediti što su u Veprincu shvaćali pod pojmom *puk* i *kmet*. Najvažniji je takav zapisnik (217) onaj od 27. studenog 1628. o raspravi koja je bila održana na granici između lovranske i veprinačke općine u vezi s nekom

tučom, koja se ondje desila i u kojoj je bio ranjen Vid Lucić iz Brguda. Vijeće je pri rješavanju tog slučaja uzelo u obzir, među inim, »mnoga govorenja partu od puka na rečenom kunfinu« (218).

A gotovo sto godina ranije, 2. siječnja 1535, općinski predstavnici predaju Kirinu Zubaliću neka općinska zemljišta koja su mu prodali »od strane vsega pulka« (219). Ta dva zapisnika potvrđuju ono što je već ranije navedeno, tj. da je u Veprincu pojam *puka* obuhvaćao čitavo stanovništvo općine bez obzira na kojem dijelu njezina teritorija žive pojedinci.

10. Zaključak

Izuzevši Vinodolski zakon kao i Urbar Devinskih i Walsecovaca, koji ne spominje ni puk ni pučane, svi ostali zakoni kvarnerskog i prikvarnerskog područja kao i druge isprave pokazuju da ondje izrazi *puk*, a latinski *populus* znače isto što i stanovništvo čitave općine.

Pri tom valja imati na umu činjenicu da u izvorima nema traga krivičnim propisima koji bi na jedan način kažnjavali pučane, a na drugi kmetove. Takva je šutnja izvora veoma rjeđita, jer pokazuje da unutar stanovništva po pravilu nisu postojale razlike, ukoliko se nije radilo o odvajanju plemenitih, tj. »dvorskih služabnika« od ostalog pučanstva.

I s područja samog Vinodola ima drugih izvora iz kojih izlazi da su se ljudi ondje služili tim izrazom u XVII stoljeću. Tako je god. 1615. riječ o »pučkom pečatu« u Brihiru (220); god. 1627. »na potrebuvanje puka hreljinskoga« notar je prepisao jednu ispravu iz XV stoljeća (221); F. Frankulin god. 1670. pozivao je na oružje Grobničane: »Vernom puku grobničkom . . . – da svaki od vas dojde sa svim svojim pukom, što goder je muških glav« . . . (222). Frankulinovo pismo ne dopušta dvojbe o tome da se izraz *puk* odnosi na sveukupnost Grobničana, što ju je *expressis verbis* suzio na muškarce.

S obzirom na termin *puk* u čitavoj toj regiji postoji, dakle, jedinstveno shvaćanje.

VII. KMET I PODLOŽNIK

Mažuranić u svojim *Prinosima* navodi tri značenja riječi *kmet*: 1. u XIII i XV stoljeću sa značenjem plemića vazala, 2. sa značenjem bolje vrste seljaka, glavarara sela itd. i 3. »rusticus colonus, jobagio, okućen seljak, koji sjedi na tuđem ždrijebu, selu, selištu . . . kmet, kao podložnik, ima činiti gospodinu i razne službe« (223).

Analiza izvora mora da pokaže u kojem se od ta tri smisla u njima upotrebljava termin *kmet* ili bolje koga je on označavao među stanovništvom općina u toj regiji.

1. Vinodolski zakon

O kmetovima je u Vinodolskom zakonu riječ u članovima 17, 25, 31, 36, 50, 54, 66, 73. i 75.

S obzirom na njihovu veću ili manju važnost za analizu sadržaja tog pojma valja početi s članom 75. Vinodolskog zakona, koji određuje tko je sve na području vinodolskog feuda podvrgnut kneževoj vlasti: »... g(ospo)d(i)n knez ima pravdu i punu oblast tako zvrhu plemenitih tako zvrhu ludi crikvenih, i zvrhu kmeti, i zvrhu svih inih ljudi, kako se zgora udrži.« A u članu 5. nalazi se ista kategorizacija stanovništva kada se određuje kneževo pravo da može koristiti »za svoje jidenie i za svoje obiteli, od kih koli goved i brav, ke se mogu naiti naibliže, tako od skota kmetšćega, tako od plemenitih ludi, tako od popi, i od inih vsakih ljudi« (224).

Iako navedeni članovi Vinodolskog zakona ne pružaju podatke o sadržaju pojma *kmet*, oni su veoma važni zato što određuju pojedine kategorije vinodolskog stanovništva – plemenite duhovnike, kmetove i »ine lude«. Budući da je čitavo stanovništvo nekog feuda u potpunosti podvrgnuto vlasti njegova koristovnog vlasnika, onda je jasno da u Vinodolu nema drugih kategorija stanovništva koje bi se razlikovalo po svojem pravnom položaju u odnosu na kneževsku vlast. Kad bi postojala neka takva kategorija stanovništva, onda bi je zakon izričito spomenuo.

Ova je konstatacija veoma važna s obzirom na tvrdnju da bi u okvirima vinodolskog stanovništva postojale pravne razlike o kojima inače sam zakon ne kaže ni riječi, tj. da bi postojale dvije razne kategorije kmetova – ona koju Mažuranić navodi pod 2. i ona pod 3.

Ali analiza drugih članova pokazuje da takvih razlika nema i da su, štaviše, malo značajne neke od navedenih razlika, tako da se zapravo s pravnog gledišta može govoriti samo o dvije kategorije stanovništva – plemenitima na jednoj i kategoriji kmetova i onih koji su kmetskog porijekla na drugoj strani.

U prvom redu to važi za razliku između svećenstva i kmetova. Čl. 36. određuje da su pod nekim uvjetima popovi i kmetovi izjednačeni: »... kmeti i popi od tatbi meju sobu imijte 1 zakon ...« Ta na prvi pogled čudna odredba odmah dobiva svoj pravi smisao kada se pročita nastavak tog propisa, koji određuje da plaća istu kaznu kao i za krađu stvari kneževih ili njegovih službenika, tj. sedmerostruku njihovu vrijednost, onaj koji ukrade neku stvar što pripada crkvi, samostanu ili opatiji (225).

Pravi se, dakle, razlika između krađe na štetu neke crkvene ustanove i one koja je oštetila svećenika. Ovaj je u mnogo gorem položaju zbog svojeg porijekla – ta svi svećenici potječu iz redova kmetova, te se po svojem načinu života malo razlikuju od njih – što je pravilo ne samo u tom kraju nego i općenito u onom vremenu. Stoga su popovi izjednačeni s kmetovima od kojih potječu i usred kojih žive na isti način kao i oni.

Osim popova »pod zakon kmetски« prema članu 25. pripadaju »i satnik i grašćik i busović« (226), tj. »ludi općinski« iz člana 17. (227), koji se po svojem pravnom položaju razlikuju od kneževih »služabnika« zato što sami potječu iz redova kmetova. To uostalom pokazuje protokol zakona, u kojem je nabrojeno svih devet satnika iz isprava iz vinodolskih gradova među predstavnicima što su ih izabrali »(svi) ludi vinodolski« da bi »edinim pristanen(j)em i nareenjem »sabranim vse općini vinodolske« utvrdili »vse dobre stare iskušane zakone« (228). A kako su svi ti ljudi u golemoj većini neuki kmetovi, oni su izabrali za taj važni posao najbolje predstavnike iz svoje sredine – popove i općinske službenike.

Čl. 66. određuje vjerodostojnost svjedočanstva »pastira i orača i inih ludi dobra glasa« (229). Ti su ljudi određeni prema svojem zanimanju, a ne prema pravnom položaju, koji se u odnosu na kneza pokazuje u članu 75. Budući da pastiri i orači nisu ni plemeniti, ni duhovnici, ni »ini ludi«, onda to mogu biti jedino i isključivo kmetovi. A nema razloga koji govori protiv toga da u pravnu kategoriju kmetova pripadaju također i »ini ludi dobra glasa«, o kojima govori čl. 66. Oni se bave trgovinom, prijevozom, ribarstvom ili lađarstvom (230), a po svojem su pravnom položaju kmetovi.

Konačnu potvrdu daju propisi kojima je predmet umorstvo. Čl. 31. propisuje da je jednaka kazna za umorstvo »nikoga kmeta ili od roda kmet« (231). Svakako, napadno je da se još posebno kažnjava samo umorstvo nekoga od kneževih ljudi, tj. plemenitih, i to tako da sam knez po svojem nađenju određuje vrstu kazne kojoj se mora podvrci zločinac, odnosno njegovo »pleme« (232). Inače, nema jedne jedine riječi o umorstvu svećenika, općinskih službenika, trgovaca i »in的角度«, tj. svih onih kategorija stanovništva što ih – pored plemenitih – spominje Vinodolski zakon (233). Stoga je očito da su sve te kategorije stanovništva s obzirom na pravne posljedice umorstva nekoga njihova pripadnika obuhvaćene izrazom »od roda kmet« u čl. 31. zato što su svi njihovi pripadnici kmetškoga porijekla.

Kroz čitav se zakon provlači polariziranje stanovništva. Jedan su pol kmetovi i oni koji su svojim porijeklom vezani na kmetove, kao svećenici, općinski funkcioneri i »ostali ljudi« koji se ne bave stočarstvom i ratarstvom. A drugi su pol plemeniti ili dvorski »služabniki«. Ta je polarnost najjače došla do izražaja u propisu člana 54. prema kojemu »kmet za plemenita ne more biti odgovornik ni plemenit za kmeta brez prošćenja dvora« (234). Drugim riječima, između svih onih koji pripadaju »pod zakon i pravdu kmetsku, a ne ot s(lu)žabniki«, tj. kmetova, nižeg svećenstva i »in的角度« na jednoj strani i dvorskih službenika – na drugoj, postoji klasni jaz, koji se pokazuje u razlikama između njihovih prava i u činjenici da dvorski službenici nisu pripadnici općina, jer su uvijek suprotstavljeni njihovim članovima – kmetovima.

Kmetovi su po svojem zanimanju poljoprivrednici – stočari i ratari, zatim su kmetovi ribari, trgovci, vozari, lađari i obrtnici, tj. svi oni koji su obuhvaćeni u pojmu »in的角度«. Izjednačeni su s njima niži svećenici

– zbog svojeg porijekla i načina života. A svi – bez razlike – po svojem su pravnom položaju podložnici. Ne samo da se poslovanje pojedinih općina nalazi pod stalnom kontrolom kneževе uprave nego se ova kontrola čak nameće i privatnim skupovima ako imaju namjeru da diskutiraju o općinskim poslovima. A kazna za kršenje tog člana zaista je drakonska – konfiskacija cjelokupne imovine (235).

Isto je tako ograničena sloboda općinara ako bi htjeli da stupe u svećeničko zvanje ili čak samo da stupe u službu neke religiozne ustanove. Oni to mogu uraditi jedino uz dozvolu kneza i općine (236).

Tu je mjeru lako razumjeti zato što se prijelazom podložnika – kmeta u svećeničko zvanje doduše ne mijenja njegov pravni položaj, ali se zato umanjuje broj onih koji imaju obavezu rente prema knezu. Svećenik je, uostalom, izjednačen sa svim drugim stanovnicima gradova, jer mora čak vršiti stražarske dužnosti (237).

U Vinodolskom zakonu nisu navedene vrste i iznosi rente što je podložnici moraju plaćati knezu. I time se on razlikuje od zakona općina u kastavskoj gospoštiji. Uudara u oči da je u čitavu zakonu navedena jedna jedina obaveza prema knezu, a to je njegovo pravo iz čl. 5. da dobije stoku za prehranu svoje pratnje. Značajno je da će mu se ona dati zabavljajući ako je na knežev zahtjev nabavi satnik, tj. općinski funkcioner, ali da će morati platiti za nju ako dađe da je oduzmu permani, koji su dvorski službenici (238). Dakle, radi se o propisu . . . koji zapravo ne ograničava kneževu pravo na descensus, već koji regulira način kako će se vršiti to pravo. U suštini, radi se o zabrani samovoljnog otmaranja stoke od strane pripadnika kneževе pratnje, i to je zapravo hipoteza tog propisa.

Ako se ima na umu da je kao adresat tog istog 5. člana pored kneza naveden i biskup, i da hipoteze sva četiri predhodna člana imaju kao predmet ono što biskupi ne smiju tražiti od crkvenih i svjetskih ustanova, i da su ostali propisi Vinodolskog zakona pretežno krivičnog i procesnog karaktera, očito je da se radi o posebnoj vrsti zakonske zbirke. Njoj nije bila svrha regulirati uzajamna prava i obaveze između feudalca i njegovih podložnika, već odrediti što se sve ne smije činiti na području Vinodola zato što predstavlja povredu poretka koji postoji. Taj je poređak, koji se zasnivao na odnosima eksploatacije između kneza i podložnika, u prvom redu kmetova, bio fiksiran običajima (239). Povrede tih običaja, a naročito kmetovih obaveza rente, vjerojatno su bile rijetke i beznačajne, tako da nije bilo potrebno posebno ih fiksirati u ponis pravnim pravilima. Knez je raspolagao prinudom, koja je bila dovoljna da neposlušne navede na održavanje običajnih obaveza.

Stoga Vinodolski zakon ima komplementarni karakter, unatoč napomeni u protokolu da je on sastavljen s namjerom »da bi vse dobre stare iskušene zakone u Vinodol činiti položiti v pisma« (240). U njemu se ne nalazi onaj osnovni zakon svakog feudalnog uređenja – određivanje rente, koji je u svojem najsazetijem obliku bio izražen u Urbaru Devinskih i Walsecovaca, u kojemu nema ništa drugo osim odredaba što se odnose na oblike i visinu rente . . .

Ako se sada u svjetlu tih izvora promatra Mažuranićeva dihotomija kmetova, nije teško ustanoviti da u Vinodolu ne samo da nema dvije vrste kmetova, već jedna – podložnička, nego da su i druge kategorije stanovništva što se ne bave poljodjelstvom po svojem pravnom položaju izjednačene s njome zato što su »od roda kmetovi«.

2. Vrbanski zakon

Odredba *Kapitula kako se imaju kazat v zaroci* da se mora »zvati ednog prisežnika i ednoga kmeta gdi koli bi gdo kazan« (241) ništa ne kaže o tome što se u Vrbniku shvaćalo da je kmet.

Isto tako *Kapitul za grad*, o kojemu je već bila riječ u vezi s utvrđivanjem sadržaja u pojmu puka, donijeli su »sud'ci vićnici i kmeti« (242). Ali, osim toga, iz njega izlazi da su samo te tri kategorije činile općinsku skupštinu u Vrbniku.

Kapitul meju kmeti i vlasteli pokazuje polarizaciju vlastela – kmeti.

Radi se o određivanju većih iznosa novčane kazne za tvornu povredu časti, kao i onu riječju, a povod su za to bile »nike besede, ke se s'da mlče za mane zlo, ke su bili rečeni« od vijećnika »Luki Živ'ca protu satniku Mironěgu«. To su povećanje globa odredili »muži, ki su ondje bili« – dvornik (243), satnik i sedam vijećnika (244) kako bi se spriječilo »da bi se krv ali neprijazanb meju nimu (tj. između Mironega i Luke – O. M.) zgodila«. Budući da se u tekstu navode potknežini Marko i Bartol, koji su vlastela, tj. plemeniti zato što su visoki kneževi službenici, onda su svi ostali kmetovi. A protokol zakona od god. 1388. ističe da ga je knez donio podstaknut »ot naših vernih služb'nikovb krčkoga otoka« i da je bio donijet pošto su kneževi predstavnici pozvali »potknežine otočke i dobre muže s Krka« (245).

S druge strane, u načinu izražavanja koji se odnosi na kmetove i vlastelu kao na dva pola u vrbničkom društvu ispoljava se isti dualizam između te dvije kategorije stanovništva kao i između plemenitih i kmetova u Vinodolu.

Sada još preostaje da se ustanovi čime se bave kmetovi u Vrbniku. Na to pruža odgovor *Kapitul od koz i od ovac, ke se naidu v' škodi*, koji su donijeli god. 1476. župnik, sudac i vijećnici »meju sobu za poboljšanje kmet« (246) i u kojemu se određuje globa i naknada štete što bi je počinite ovce i koze u tuđim vinogradima. Dakle, kmetovi su poljodjelci. *Kapitul od mesa i onaj za drob od živini ovč'e i koz'e* kao i *Urdini od ribb* (247) pokazuju da je u Vrbniku bilo mesara kao i trgovaca ribom. Ovi posljednji su, vjerojatno, bili samo ribari. Drugih podataka o značajnijoj zanatlijskoj aktivnosti u zakonu nema.

Kmetovi su podložnici. *Kapitul od službi kmeto* propisuje da moraju platiti globu oni otac i sin »stojeć vsaki po sebi, kmet s kmetom« što se udruže »službu s(lu)žit gospodsku skupa« ako bi feudalnom gospodaru

od toga nastala neka šteta. A *Urdini od podknežin i sudac* izričito kažu da izabrani funkcioneri moraju priseći da će raditi »v poštenju i korist od svitle gospode naše i podložnikov svojih« (248).

Stoga i propisi Vrbanskog zakona pokazuju da je u Vrbniku bio jedinstven pravni položaj svih kmetova podložnika, kojima se suprotstavljaju vlastela kao viša društvena klasa.

3. *Urbar Devinskih i Walseeovaca*

Iako taj urbar, pisan na njemačkom jeziku, ništa ne kaže o sadržaju pojma *kmet*, njegov tekst nedvojbeno pokazuje da se čitavo stanovništvo kastavske gospostije bavilo prvenstveno poljoprivredom, da su ga sastavljali ratari i stočari – seljaci i da se svaki član općine – gazda (*wirt*) nalazio u odnosu lične zavisnosti od feudalca.

I baš propisi tog urbara ističu duboku razliku koja već u doba njegova sastavljanja postoji između Rijeke kao središta trgovine i obrta na jednoj i »barga« (249) Kastva i kaštela Veprinca i Mošćenica s njihovim potpuno agrarnim stanovništvom – na drugoj strani.

Obaveze stanovništva Rijeke sastojale su se isključivo u stalnoj novčanoj renti što ju je dva puta godišnje – 24. travnja i 29. septembra morao plaćati »svaki gazda, koji ima cijelo ognjište« i svaki udovac ili udovica osim poreza »po gospodarevoj milosti« i drugih dažbina (250).

U općinama kastavske gospostije razlikuju se individualne obaveze izražene u novcu od onih što ih je općina kao cjelina – »si all miteinander« (251) bila dužna feudalnom gospodaru. Te su općinske obaveze bile izražene u novcu kao protuvrijednost određenih prirodnih proizvoda (252), pored »desetine od mladih životinja, isto od žita, isto od vina« (253).

Ako je općina kao cjelina (254) u XV stoljeću bila obavezna da daje desetinu od poljoprivrednih proizvoda svojih pripadnika (255), onda je očito da ju je sačinjavalo agrarno stanovništvo.

To isto važi i za kastavsku općinu, što je, uostalom, već ranije utvrđeno analizom sadržaja čl. 40, 44. i 45. Kastavskog zakona u vezi s pojmom *puka* i *pučana*.

4. *Kastavski zakon*

Kmetovi su spomenuti u čl. 1, 3, 44, 45, 57, 64, 65. i 68. tog zakona.

Već je ranija analiza člana 1, što naređuje da su »najprvo dužni (kme)ti iz Kastva« svaku godinu davati feudalnom gospodaru sto maraka, i člana 47, koji određuje način na koji se taj iznos mora sakupiti od stanovništva, pokazala da se čitavo stanovništvo kastavske općine sastoji od kmetova, koji su posve ravnopravni po svojem položaju. Tome ne protuslovi ni jedan član Kastavskog zakona.

U člannu 76. navodi se odluka kapetana i općinskog vijeća od 1. listopada 1647, kojom se općinska sjenokoša što je uživa sudac Petar Krstul

ustupa njemu u vlasništvo »da mozi storit njivu i đvor ondika«, uz napomenu da s ustupljenog mu zemljišta »bude oblihan večnim načinom plaćat te dužne desetini i ostali dohodki, kako i od ostalih blag se plaća« (256).

Ta odluka pokazuje da je stanovništvo Kastva dužno desetinu kao i ostalo stanovništvo gospositijske. Zatim – da su i »suci od leta«, a takav je Krstul god. 1647, poljoprivrednici – kmetovi.

Kastavski se kmetovi bave ratarstvom, stočarstvom, ribarstvom, pčelarstvom, sječom i trgovinom drva, a oni u Voloskom ribarstvom. Bavljenje mesarstvom je poseban zanat, jer je kmetovima zabranjeno da prodaju meso (257). U zakonu se još kao posebna vrsta aktivnosti navodi prodaja vina u »taverni« (258). Drugim se zanatima kao svojim stalnim i glavnim zanimanjem kastavski kmetovi nisu bavili, već im je vršenje kovačkog (259) i lađarskog zanata (260) bilo sporedno zanimanje pored njihova glavnog – poljoprivrednog.

U Kastvu je pojam *kmet* jednak onome *podložnik*. Čl. 68. ističe »mnogu nepokorščinu do ovih podložnikov kastavskih, navlasitito u potrihah i stvarah na straže«, zbog koje »bi se moglo ovom gradu i pulku mnogo zlo, rasap i nesreća prigoditi« te se navodi odluka »da od sada u napridak, ako bi se ki kmet našal, ki nebi hotel k straži prit . . .«, da takav neposlušnik mora biti kažnjen zatvorom i u slučaju druge recidive čak prognoštvom sa »svega kunfina kapitanie kastavske« (261).

Valja skrenuti pažnju na to da su kmetovi – podložnici kastavski, tj. općinski, a ne nekog pojedinca feudalnog gospodara, kao što je to slučaj »gospodina Panizola od Klane i njega podložnika«, koji Kastavcima čine »silu i sramotu«. To potvrđuje zadnji, 81. član Kastavskog zakona. On sadržava odluku općinskog vijeća o području Rječine, o kojemu se vodio spor između Kastva i Rijeke. To se područje »ima držati i braniti, kako je bilo u staremu vrimene, a to zajedno i druge komunitadi, ke su podložne ovomu gradu i komunu; i da ima satnik z oficiali pojt tamo u Rečinu načas za videt, ako bi kega našli u nutre sekuć li pasuč, zvan našega podložnika . . .« (262). Isto je stanje i u Veprincu – kao što ćemo dalje vidjeti – da su kmetovi i ondje podložnici općine, a ne feudalnog gospodara. Stoga u Kastavskom zakonu nema nikakvih podataka o polarizaciji njegova stanovništva na vlastelu i plemenite s jedne i na kmetove s druge strane. Isto tako nema podataka da bi se u stanovništvu kastavske općine odvijao proces njegova cijepanja na građane i seljake.

5. Veprinački zakon

Za razliku od Kastavskog i Moščeničkog zakona Veprinački spominje kmetove samo dva puta. Prvi je to put u članu 24, kada se ističe da su njegovi adresati samo kmetovi, »a g(ospod)inu i gostu e druga pravda« (263). Time je također rečeno da na području općine nema drugih adresata tog pravila i čitavog zakona, tj. da se na njezinu teritoriju nalaze samo kmetovi i da između njih nema nikakvih razlika u pravnom položaju.

Drugi put se navode kmetovi u članu 28, koji dopušta strancu »iz druge kontrade« da pase ovce »kuda i domaći kmeti« ako se s općinom dogovorio o naknadi (264).

Ali zato Veprinački zakon u članu 26. izričito određuje obavezu desetine: »Zakon naš e: da imamo g(ospo)di dat desetinu žita i vina i janac«, od koje četvrti dio pripada svećenstvu. To je opća obaveza, koja pogađa svakog kmeta.

Kao i Kastavci, veprinački se kmetovi bave ratarstvom, stočarstvom, vinogradarstvom, pčelarstvom, sječom i trgovinom drva, a u Ičićima i današnjoj Slatini u Opatiji – ribarstvom i lađarstvom. Zanatski su se pojedinci bavili mesarstvom, a postojala je trgovina vinom (265). Nema podataka o drugim zanatima kao glavnim oblicima privređivanja za pojedince. U kućnoj radinosti su se ljudi bavili zanatskom proizvodnjom, kako to pokazuje sudski zapisnik od 7. svibnja 1591. o sporu koji se vodio zbog toga što Ivan Kotač nije na vrijeme isporučio 70 lopata (266).

6. Statutum terrae Fluminis

Kao statut jedne *civitas* koje se stanovnici primarno bave trgovinom i obrtom, a samo sekundarno poljoprivredom, u njemu se ne navode kmetovi kao posebna kategorija njezina stanovništva.

Jedino čl. 18. I knjige propisuje »Et nullus recipi in civem possit, qui sit alicuius Domini villanus vel colonus...« a u nastavku određuje da gubi građanstvo Rijeke onaj koji »faciat se villanum alicuius domini...« (267). Na taj je način ustanovljena inkompatibilnost između pravnog položaja kmeta podložnika i građanina riječke općine.

7. Mošćenički zakon

Protokol Mošćeničkog zakona utvrđuje domašaj klasnih odnosa koji vladaju na području općine: »Ovi zakon zdola upisani ne samo oće uzdržat punti od starih kvaderni ispisani, ma jošće ovo i ono, ča imaju kmeti davat, to je dohodki gospode i gospoda kmeton, i ostali zakoni meju kmeti...« To se uradilo »za mirneje živet, kmeti s gospodum i gospoda s kmeti va veki...«.

Prva je dužnost kmetova da brane čara »s blagom i životom toliko oyde, koliko na pokrajine«, a gospode da se pridržavaju ovog zakona.

A glavno je pravo kmetova ovo: »Najpervo smo slobodni mi kmeti naša blaga dat, uživat, darovat i prodat, zač su va veki tako i naši stareji delali, i su vulastita svoja blaga davali i prodavali... A mi pak od teh žemalj smo dužni davat svaku desetiu meru od svake sorti žita... svaku desetiu meru od vina i svakoga desetoga janjca i kozlića i svakoga desetoga pšelca.« Od te obaveze oslobođen je samo »župan od leta« (268).

Osim toga, iz već ranije analizirane odredbe od 3. kolovoza 1704. o nadležnosti mošćeničkog suda da vodi postupke protiv »od ovoga paeza kmeta i drugoga kondiciona človeka« izlazi da je čitavo stanovništvo Mošćenica – »puk« – sastavljeno od kmetova.

Kmetovi su lično slobodni – kako to izričito stoji u zakonu – a bave se uzgojem žitarica, vinogradarstvom, stočarstvom i pčelarstvom – dakle poljoprivrednom proizvodnjom. Osim toga se Mošćeničani bave sječom drva, a pojedinci i mesarskim zanatom (269). Stoga su oni slobodni seljaci kao i svi oni kmetovi što sačinjavaju »puk«, tj. stanovništvo ostalih općina – Kastva i Veprinca. Ali su kao takvi slobodni seljaci, povezani u općini, ujedno »podložnici ovoga kaštela« isto tako kao što su to kmetovi u Kastvu i u Veprincu (270).

8. Trsatski zakon

Samo dva člana tog zakona navode kmetove – čl. 10. i 71. Prvi propis određuje kaznu za onoga »ki bi prodao blago svoje od kmet, komu ni kmet, ter bi šal stat na drugi kunfin prez oglašnja gospodinova«, a drugi nameće tlaku u obliku čišćenja i popravaka općinskih cesta (271).

Čl. 10. pokazuje da su trsatski kmetovi bili u mnogo slabijem položaju od onih iz kastavske gospoštije. Dok su mošćenički kmetovi slobodni svoja »blaga dat, uživati, darovati i prodat«, trsatski je kmet kažnjen ako bi prodao »blago svoje od kmet«. Ta se razlika može jednostavno protumačiti – u Trsatu je feudalni gospodar vlasnik čitavog zemljišta, dok u kastavskoj gospoštiji na području svake općine postoje dvije vrste zemljišta – privatno vlasništvo pojedinih kmetova i općinsko vlasništvo – šume, pašnjaci i sjenokoše.

I u Trsatu i u kastavskoj gospoštiji odlaskom nekog kmeta feudalni gospodar trpi gubitak. Ali zbog posebnog pravnog položaja slobodnih seljaka ispod Učke on protiv toga ne može ništa poduzeti.

Položaj kmetova u Trsatu je također mnogo teži zato što oni – pored svojih obaveza feudalnom gospodarstvu – moraju plaćati desetinu crkvi (272). U kastavskoj gospoštiji kmetovi plaćaju samo desetinu (273) uz svoj dio općinskih davanja od 100 maraka u Kastvu i 21 marke i 6 libara u Veprincu (274). A od te desetine četvrti dio pripada svećenstvu (275). Na taj način kmetovi kastavske gospoštije imaju mnogo lakše obaveze nego frankopanski podložnici.

9. Zapisnici Veprinačkog suda

Svaki put kad je potrebno određivati neki pojam i njegov sadržaj koji nisu dovoljno opširno i tačno izloženi u zakonu od pomoći su zapisnici Veprinačkog suda. To isto važi i za pojmove kmet i podložnik, koji se više puta susreću u ovim ispravama.

Navest ćemo opširnije dva od njih, koji – kao i drugi, koje ne navodimo – ne dopuštaju nikakve sumnje u to da su 1. svi stanovnici veprinačke općine kmetovi i 2. da su oni podložnici općine, a ne feudalnog gospodara.

Prva isprava glasi: »U dan 27. julyja 1590. Budući župan Lovreč Čupar i sudac Matij Polić, ordinariji kaštela Veprinca, v stole pravde-no(m), na placi sudeći pravdu i z ostalimi starejemi župani i sudci, kadi pitaše sudac Bartol Pulizanac, da bi otel imet sinožet njega oca, pokoj-nega Babice, kako on na njega meste kmetuje i na blage stoji. Tako po-čtovani stareji... odlučise da ta sinožet, ka je bila bivšega Babice, od sada v napredak da bude tomu sudcu...« (276)

Bartol Pulizanac bio je ugledna ličnost u Veprincu – sudac god. 1589. (277) i župan god. 1594. (278) i 1599. (279). I takva ugledna ličnost kmetuje obrađujući zemlju i dajući općini desetinu, a ova je onda pre-daje feudalnom gospodaru. A što važi za Pulizanca, važi i za sve druge veprinačke općinare bez obzira da li su bili popovi, župani, suci, stareji, tj. svetnici, općinski funkcioneri, žakani (280) ili ljudi koji ne vrše ni-kakvih funkcija.

Kmetovi imaju neke privilegije u odnosu na strance. Tako je 24. sije-čnja 1536. sud presudio da Juraj Šiša »kako kmet i sused toga vinogra-da« što ga je Jakov Solčić prodao ima pravo prvokupa i poništava ku-poprodajni ugovor što ga je ovaj sklopio sa Stipanom Karmanom.

Drugoj je važnoj ispravi predmet primanje stranca među članove ve-prinačke općine. To je zapisnik od 26. srpnja 1599.: »... Ne budući na nijedan način prehinjen ni prisiljen Ivan Petričić nego po prošnje naj-prvo v Hriste počtovanega gospodina plovana i ostalih redovniki i po-čtovanih više spomenutih župan i sudac i vseh pučan proseć ta Ivan Petričić, da bi otel bit za kmeta. Veće više spomenutih prijеше ga za svoga kmeta, kako i drugih, a rečeni Petričić obeća se bit pravi kmet i pokornik kaštela Veprinca, on i njega odlek (281) većnim zakonom.« (282) Isto je tako god. 1515. Urban Puhar iz Kastva bio primljen za veprinačkog kmeta (283).

Svaki je kmet, dakle, u isto vrijeme i slobodan i »pokornik kaštela Veprinca« kao što je to slučaj i u Kastvu (284) i u Mošćenicama (285). Ako se još sjetimo da je prva dužnost mošćeničkih kmetova da » s bla-gom i životom toliko ovde, koliko na pokrajine« brane cara (286), onda se i nehotice pravi asocijacija s *iobagiones castri* iz srednjega vijeka, koji su se u procesu klasnog diferenciranja i afirmacije feudalizma jed-nim dijelom pretvorili u »plemenite«, a većim dijelom u kmetove zavi-sne od feudalnog gospodara zato što za rentu obrađuju njegovu zemlju. Takav je proces vjerojatno tekao na posjedima Frankopana.

A u kastavskoj gospoštiji uopće nije došlo do tog procesa unutrašnjeg klasnog diferenciranja među stanovništvom. Ili ako je pod Devinskim i Walseovskim feudalcima on već negdje možda i počeo (287), onda je pod Habsburgovcima on bio prekinut zbog toga što je bila veća pažnja obraćena važnosti tog područja u odnosu prema Veneciji (288), a ne ekonomskom aspektu eksploatacije njegova pučanstva. Stoga su pripad-nici tih općina zadržali onaj isti pravni položaj »pokornika« castruma, a ne pojedinačnog podložnika feudalca.

Ako se sažme analiza onih dijelova zakona i isprava s tog područja koji se odnose na kmetove, onda se nameću ovi zaključci:

1. U svakoj je općini jednak pravni položaj njezinih članova – kmetova, koji čine ili čitavo ili veći dio njezina stanovništva. Ni u jednom zakonu nema nikakvih podataka iz kojih bi se moglo izvesti da među poljoprivrednim proizvođačima – kmetovima postoji neko staleško diferenciranje. Štaviše, i oni koji su u Vinodolu napustili poljoprivredu još su izjednačeni s njima zato što su »od roda kmetova«.

2. Postoji razlika u pravnom položaju između kmetova u kastavskoj gospoštiji, koji su slobodni vlasnici zemljišta i drugih dobara i koji su – kao takvi vlasnici – podložnici svojih općina, i onih na frankopanskim posjedima, koji nisu vlasnici zemljišta i nalaze se stoga u ličnoj zavisnosti od njegova gospodara.

3. U općinama kastavske gospoštije kmetovi su ekonomski kompaktni, jer se bave u pretežnoj mjeri poljoprivredom, te s klasnog gledišta na općinskom teritoriju čine jednu jedinu društvenu grupu. Povezana s takvim grupama iz drugih općina, ona vodi klasnu borbu protiv feudalnog gospodara u obrani svojih prava (289).

4. U općinama na frankopanskim posjedima postoji klasno raslojavanje na plemenite i na kmetove, od kojih se počinju klasno odvajati svećenici i oni ljudi koji se više ne bave poljoprivrednim aktivnostima.

VIII. VIJEĆNIK

Sada još preostaje da se ustanovi nemaju li općinski vijećnici neke posebne privilegije koji bi ih kao povlašteni sloj izdvajali iz sklopa kmetova, od kojih se sastoji stanovništvo općina te regije.

I. Vinodolski zakon

U tom zakonu se ne spominju općinski vijećnici. Ne vjerujemo da ih nije bilo na području Vinodola kada Trsatski zakon u svojem protokolu navodi imena jedanaest »sudaca«, koji su ga donijeli skupa s kapetanom, župnikom i satnikom od leta. Šutnja Vinodolskog zakona se ne može uzeti kao argumenat protiv toga da su postojali vijećnici zato što on ne regulira sve odnose u Vinodolu, već samo one koji predstavljaju neki problem za feudalca i za općine. Kako je već rečeno, on ima komplementarni karakter, jer ne određuje ono što se mora činiti na području Vinodola, već pretežno samo ono što se ne smije raditi i što je zabranjeno zato što bi moglo poremetiti odnose koji ondje vladaju.

2. Vrbanski zakon

»Vićnike« taj zakon navodi više puta. Tako je u *Kapitalu za grad* riječ o »sucu i vićnicima i kmetima« kao članovima općinske skupštine (290). U idućem *Kapitulu obrati općini č(lov)ka za potribu* članovima općine bez obzira da li su vijećnici ili da to nisu nameće se obaveza da se moraju pokoriti izboru za vršenje općinskih funkcija (291).

Nadalje se vijećnici spominju u *Kapitulu od prazi* (292), u *Kapitulu meju kmeti i vlasteli*, gdje su navedeni poimenično (293), i još u drugim kapitulima kao organ koji skupa sa sucem, a koji put sa župnikom i feudalnim gospodarom donosi zakonske odredbe (294).

Važan je *Kapitul: ki ima bit sud'c*, što su ga donijeli potknezin i svi vijećnici vrbanski, poimenično navedeni »da nemozi nied'n biti s'tnik, ki ni vićnik« (295). U XV stoljeću se, dakle, počinje stvarati oligarhija vijećnika, koja nastoji da kontrolira općinsku upravu. Sudac se po običaju birao između vijećnika, a odsada i satnik, koji je izvršni organ općina, također mora biti iz vijećničkih redova. Jedini privilegij što ga uživaju vijećnici sastoji se u tome da onaj koji čuše vjećnika, plaća dvostruku globu od one za čušku drugom općinaru (296).

I to je sve što su vijećnici postigli za sebe u Vrbniku. Jer što se tiče njihova društvena položaja – iako u općini predstavljaju sloj uglednih ljudi – oni su ipak kmetovi i podložnici i ne pripadaju gospodi, odnosno vlasteli (297).

3. Urban Devinskih i Walseecovec

Kako je već istaknuto, ovo je tipični urbar koji je ograničen na to da određuje podložnicima podavanja što ih moraju davati feudaleu. Stoga u njemu nema nikakvih podataka o strukturi društvenog uređenja u pojedinim općinama.

4. Kastavski zakon

U velikom broju članova Kastavskog zakona naročito u *Dekretima god. 1546–1614*, i u *Dekretima posljednjim (1647–1652)* izraz *stareji* ili *svetnici* služi da označi vijećnike koji sudjeluju pri donošenju odnosno zakonskog člana (298). Često se događa da su u formuli »svi stareji« obuhvaćena i oba suca »od leta« (299).

Vijećnicima je zabranjeno da mogu zastupati bilo koga izuzevši crkvu, sirote i udovice, i to uz prethodno odobrenje čitava vijeća (300). Njihov je glavni zadatak da učestvuju u sudskom vijeću prvog stupnja, kojemu predsjedava kapetan (301), kao i u rješavanju u drugom stupnju o kaznama što ih suci određuju za neke prekršaje (302). Oni nemaju nikakvih privilegija izuzevši obaveze mesara, koji su »obligani dat najprvo mesa gospodinu kapitanu, plovanu, sucem ordinariem, starejem i kanceleru« (303).

Kako izlazi iz člana 41, sami vijećnici biraju nove članove svojeg vijeća, što upućuje na to da je postojala tendencija da se općinska uprava koncentrira u užem sloju porodica kojima oni pripadaju, to više što se iz njihovih redova biraju suci »od leta«.

Ta je razvojna tendencija bila prekinuta odlukom 11. siječnja 1611. da u slučaju smrti jednog vijećnika drugi moraju po svojem nahodjenju da na njegovo mjesto izaberu »jednog dobra človeka . . . , a ne da bi imalo pojiti po ereditade, ni po suplikah« (304). Na taj se način izbjeglo da funkcija vijećnika formalno postane nasljedna u nekim kastavskim porodicama, iako se to stvarno događalo vjerojatno izborom sinova ili rodaka drugih ili bivših vijećnika na ispražnjena mjesta (305).

Ali unatoč toj tendenciji u formiranju jedne oligarhije, u Kastavskom zakonu nema nikakvih podataka da bi vijećnici uživali neki povlašteni položaj. Oni su bili isto takvi kmetovi kao i čitav ostali kastavski puk, čiji su dio.

5. Veprinački zakon

Vijećnici se u Veprinačkom zakonu navode samo dva puta. Prvi su put u protokolu nabrojani »počtovani i razumni muži, župani i stari grad Veprinca«, koji su donijeli odluku da se popišu »zakoni stari« (306).

A drugi se put u članu 27. određuje »kada manka svetnika, imaju ga sami stari naiti v malom komuni«, tj. među ostalim stanovništvom općine (307). To znači da je način izbora isti kao i u Kastvu.

Kao što izlazi iz veprinačkih isprava koje su se sačuvale, funkcije vijećnika u Veprincu bile su iste kao i u Kastvu – oni čine sudske vijeće prvog i drugog stupnja, i to deset njih zajedno sa županom i sucem »od leta« (308) donose zakonske ili pravne propise skupa s kapetanom ili feudalnim gospodarom (309) ili sami (310).

Što se tiče njihova ekonomskog i pravnog položaja, oni su kmetovi kako pokazuje izjava Bartola Pulizanca, koji je više puta bio veprinački župan i sudac »od leta«, što znači i vijećnik (311). Kao kmetovi vijećnici su; dakle, ujedno i »pokorniki kaštela Veprinca« (312).

6. Statutum terrae Fluminis

Članovi Malog vijeća u riječkoj općini su predstavnici oligarhije što je čine porodice kojima pripadaju i u kojima se njihova funkcija prenosi na sinove ili nećake, kako to određuje čl. 14. I knjige (313). A članstvo Velikog vijeća se popunjuje tako da kapetan i suci biraju čovjeka koji se njima čini da je podesan (314), čime osiguravaju vlast oligarhije tako da ne određuju za tu funkciju ljude drugačijih interesa od onih koje ostvaruje oligarhija što vlada.

7. Mošćenički zakon

Položaj vijećnika - »starejih«, »svetnika« ili »sudaca« - u Mošćenicama bio je posve isti kao i u Kastvu i Veprincu. »Stareji« su članovi sudskih vijeća (315), organa koji upravlja općinom (316) i koji prema potrebi donosi pravne propise (317).

Značajno je da se u Mošćeničkom zakonu nalaze sankcije protiv onih vijećnika koji bi se ogriješili o svoj ugled. Za izdavanje poslovne tajne vijećnik se kažnjava isključenjem iz vijeća, zajedno sa svim svojim potomcima (318). A pod istu kaznu - uz globu od 100 libara - potpada vijećnik koji bi oklevetao svojeg kolegu (319).

Jedan privilegij što su ga uživali vijećnici u Mošćenicama sastoji se u tome da se kažnjava svatko tko udari nekog vijećnika, dok se kod ostalih takav udarac kažnjava samo ako »se pozna črnjenka« (320). A drugi - da mesari i ribari moraju ponuditi meso i ribu župniku, županu, »ostalem starijem i satniku i kanceleru« (321) prije nego što će ga dati u prodaju.

Dakle, izuzevši te dvije beznačajne povlastice, položaj je vijećnika posve isti kao i ostalih mošćeničkih kmetova.

8. Trsatski zakon

Ovaj zakon naziva vijećnike »sudci i »starci«, a da ne kaže koje su njihove funkcije. Jedino iz člana 53. izlazi da su feudalni gospodar i »poštovani starci« morali odobravati općinarima upotrebu »komunade«, tj. općinskih zemljišta (322).

A način izbora vijećnika isti je kao i drugdje u regiji: »Kada jedan starac pravdeni pomanka: imaju starci drugoga zibrat...« (323)

Nema riječi o njihovu pravnom položaju. Budući da nema nikakvih razloga koji bi govorili za to da bi na Trsatu njihov položaj bio drugačiji nego onaj ostalih općinara, može se s vjerojatnošću zaključiti da je isti kao i u drugim općinama te regije, tj. da se od ostalih članova općine odvajaju samo svojim većim ugledom što ga zahvaljuju javnoj funkciji koju vrše.

9. Zaključak

Izuzevši Rijeku, u općinama kvarnerske i prikvarnerske regije vijećnici ne predstavljaju nikakav privilegirani sloj koji bi se ekonomski i politički uzdigao nad ostalo stanovništvo u svojim općinama.

IX. SINTEZA POSEBNIH ZAKLJUČAKA

S obzirom na predmet ove rasprave analiza i usporedba sadržaja što ga pojmovi *općina*, *grad* i *kontrada*, *puk*, *kmet* i *podložnik* i *vijećnik* imaju u društvenim sredinama općina u kvarnerskoj i prikvarnerskoj regiji od XIII do kraja XVII stoljeća pokazuje ovo:

Prvi se zaključak sastoji u tome da svi zakoni, izuzevši Urbar Devinskih i Welseeovaca kao i Riječki statut, nisu potpuni. Svaki od njih ne obuhvaća sva ona pravila kojima su *de facto* bili regulirani razni aspekti društvenog života u općini koja ga je izdala, već samo oni za koje su sami općinski organi ili skupa s feudalnim gospodarom smatrali da je u tom određenom vremenu potrebno da ih se pismeno fiksira (324). Sve ono što nije bilo uneseno u zakon reguliralo se prema običajima pa makar to bio tako važan predmet kao obaveza kmetova prema feudalnom gospodaru, čega npr. nema u Vinodolskom zakonu.

Stoga uspoređivanje hipoteza u propisima raznih zakona pokazuje da su u pojedinim općinama često bili zapisani razni običaji. Budući da se radi o stanovništvu na istom stupnju razvitka, koje se bavi poljoprivrednom aktivnošću u istim geografskim uvjetima zajedničke regije, može se s velikom vjerojatnošću tvrditi da su običaji zapisani u zakonu jedne općine postojali i na području druge općine, koje zakon tu nije zabilježio. To vrijedi za opće zakonitosti, odnosno opće karakteristike u vezi s privredom i s načinom života u pojedinim općinama, a ne za posebne zakonitosti po kojima se one razlikuju jedna od druge, kao što su one kojima su predmet političke karakteristike uvjetovane raznim oblicima feudalizacije. Tako je veoma vjerojatno da je svuda postojao običaj, zabilježen jedino u Mošćeničkom i u Trsatskom zakonu, što ga mi nazivamo pravo prvokupa (325). To potvrđuju veprinačke isprave, a naročito *Libër Communitatis Veprinavi*, u kojem ima mnogo zapisnika o prvokupu iako taj običaj nije bio zapisan u samom zakonu, koji sadržava samo obavezu »da ne mozi ni jedno blago zginit brez kanta«, što baš pruža mogućnost da se vrši pravo prvokupa (326).

Ali zato bilo bi posve krivo samo zato što u Mošćeničkom zakonu nema riječi o pravu descensusa smatrati da je ondje važno isto pravilo kao i ono iz člana 5. Vinodolskog zakona, koji daje pravo kmetu i biskupu da traže stoku za potrebe svoje i svoje pratnje, jer je ovo pravilo nastalo u posebnim uvjetima vinodolske feudalizacije, koja je različita od one u istočnoj Istri.

Na taj način moguće je ispunjavati praznine u pojedinim zakonima tako da se stječe cjelovitija slika o društveno-ekonomskom uređenju pojedinih općina.

Povezujući zajedno posebne zaključke o pojmovima *općina*, *grad* i *kontrada*, *puk*, *kmet*, *podložnik* i *vijećnik*, vidimo u prvom redu to da općina svuda predstavlja cjelinu što je sastavlja stanovništvo skupa sa svojim vlastitim ili feudalčevim sredstvima za proizvodnju kao i s općinskim zemljama za opću upotrebu – šumama, pašnjacima i sjenokošama.

To je stanovništvo – puk – bilo naseljeno na čitavom općinskom teritoriju – *kunfinu*, na kojemu se pravila razlika između *castruma* – utvrđenog grada u pograničnom obrambenom sistemu – i *kontrade*, na kojoj su se nalazila naselja što su bila nastanjena većinom stanovništva. U od-

nosu na stanovništvo gradovi su bili samo upravna središta općina, jer u njima zbog njihova vojničkog karaktera (327) nije bilo moguće da stanuje veći broj ljudi.

Srž stanovništva općina, izuzevši Rijeku, čine seljaci kmetovi jer se kao glavnim svojim zanimanjem bave poljoprivredom – ratarstvom, stočarstvom, pčelarstvom i ribarstvom na morskim obalama. Zanatstvo ima sekundaran značaj – postoje samo mesarnice i krčme, a ostalim vrstama zanatstva i trgovine sporadično se bave pojedinci uz svoju glavnu poljoprivrednu aktivnost.

Među kmetovima nema nikakvog raslojavanja, svi su oni ravnopravni. Vijećnici u općinama – iako ugledni zbog funkcija što ih vrše – ne uzimaju povlašteni položaj te se smatraju kmetovima kao i svi drugi pučani. Ne postoji ni raslojavanje između stanovništva u utvrđenim gradovima i u selima. Ista poljoprivredna aktivnost koja veže i one što stanuju u gradu i one na kontradi ne pruža podlogu za bilo kakvo diferenciranje. Samo pojedinci se bave zanatstvom u samom gradu – mesar prodajom mesa, a krčmar – vina, a to je premalo da bi se stvorila posebna društvena grupa. Trgovinom se bave svi kmetovi kada prodaju svoje proizvode – većinom izvan općine. Stoga su oni u političkom pogledu ravnopravni – nitko od kmetova u bilo kojoj općini nema većih ili manjih prava od drugih članova općine.

U općinama pod frankopanskom i venecijanskom vlašću, osim kmetova, stanovništvo sačinjavaju gospoda, »plemeniti« ili »vlastela«, koji predstavljaju eksploatatorsku klasu, sastavljenu od viših upravnih službenika feudalne vlasti.

Razvitak općina na Kvarneru i oko njega – dakle – tekao je po svojim posebnim zakonitostima, koje karakteriziraju tu regiju kao opće zakonitosti kretanja njezinih općinskih organizacija.

*

* *

S obzirom na istraživanje srednjovjekovnih društvenih odnosa u svoje se vrijeme upozorilo na »opasnost koja prijete od svakog šabloniziranja. Samo istražujući konkretne pojave i praveći zaključke na njihovu temelju moguće se očuvati od neminovnih griješaka, koje nužno prate svako vulgariziranje marksizma i šabloniziranje socioloških zaključaka« (328). Dakle, navedene opće i posebne zakonitosti koje su djelovale u razvittku općina te regije ne mogu se utvrditi drugačije nego ispitivanjem i uspoređivanjem izvora bez ikakve primjene bilo kakvih šablona s drugih područja Hrvatske. A to nisu uradili ni M. Barada (329), ni njegova učenica N. Klaić (330).

LITERATURA

1. N. Klaić, *Što su kmetovi Vinodolskog zakona?* Radovi filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjeka za povijest, Zagreb 1962, br. 4, str. 41 (dalje citiram *Što su kmetovi...*).
2. *Zakon vinodolski*, S. Petersburg 1880.
3. *Vinodolski zakon*, Rad JAZU 227. (citiram *Vinodolski zakon I*) i *Vinodolski zakon*, HZ, 1949. (citiram *Vinodolski zakon II*).
4. *Kada i na koji način je bio sastavljen Kastavski statut?* Zbornik znanstvenih rasprava Juridične fakultete u Ljubljani, sv. III, 1923–1924. (citiram *Kada i na koji način...*); *Zakoni grada Veprinca*, kao gore sv. V, 1925–1926. (citiram *Zakoni...*); *Iz istorije Kastavskog statuta*, kao gore sv. VI, 1927–1928. (citiram *Iz istorije...*).
5. *Sudovanje u Veprincu u 16. vijeku*, Mjesečnik Pravnčkoga društva u Zagrebu, 1910. (citiram *Sudovanje...*); *Statut veprinački*, kao gore; *Zakon vinodolski*, kao gore 1912; *Odluke Veprinačkog suda od god. 1589–1591*, Vjesnik Zemaljskoga arkiva XVI, Zagreb 1914. (citiram *Odluke I*); *Odluke Veprinačkog suda od god. 1598–1599*, kao gore XIX, Zagreb 1917. (citiram *Odluke II*); *Veprinac u XVI vijeku*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena JAZU, knj. XXVII, sv. 1 (citiram *Veprinac...*); *Mošćenice*, kao gore, knj. XXIX, sv. 2 (citiram *Mošćenice...*).
6. *Kastavščina in njeni statuti do konca 16. stoletja*, Zbornik znanstvenih rasprava Juridične fakultete u Ljubljani, sv. XXI, 1945–1946. (citiram *Kastavščina...*).
7. *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, Zagreb 1952.
8. *Jedan urbar iz vremena oko 1400. o imanjima Devinskih i Walseeovaca na Kvarneru*, Vjesnik Državnog arhiva, Rijeka 1955–1956. (citiram *Jedan urbar...*).
9. *Slobodni seljaci kastavske gospostije*, Riječka revija, 1959, sv. 1; *Osnove pravnog uređenja veprinačke općine u XVIII stoljeću*, Rad JAZU 306 (citiram *Osnove...*); *Neki pravni običaji na području bivše kastavske gospostije*, Jadranski zbornik, 1956. (citiram *Neki pravni običaji...*); *Brigača – razvojni put jednog pravnog običaja u kastavskoj gospostiji*, Vjesnik Državnog arhiva, Rijeka 1957; *Pojava kapitalističkih odnosa u veprinačkoj općini*, Jadranski zbornik, 1957. (citiram *Pojava...*); *Devinski urbar i zakoni kastavske gospostije*, Jadranski zbornik, 1958. (citiram *Devinski urbar...*).
10. Древнее хорватско-далматинское законодательство, Odesa 1868.
11. *Zakonik grada Kastva i zakon općine veprinske*, Mjesečnik Pravnčkoga društva u Zagrebu, 1882. (citiram *Zakonik*). Ovaj članak je prijevod jednog dijela rasprave *Неизданные законы Югозападныхъ Славянъ*, koja je izašla u Журналу Министерства народнаго просвѣщенія za god. 1881, knj. CCXIII, sv. za ožujak.
12. *La loi du Vinodol*, Paris 1897.
13. *Mošćenički statut*, Prag 1914; *Iz istorije općine Mošćenica*, Rad JAZU 203 (citiram *Iz istorije...*).
14. *Vinodol* u Избранные труды, sv. I, Moskva 1957. (citiram *Vinodol*).
15. *Što su kmetovi...*
16. Pojam kmeta kao opć. starješine i pojmovi varoši i pučanina.
17. Selo – teritorij koji ne pripada nekoj općini, *Što su kmetovi...* str. 33, a da nije rečeno šta predstavlja takvo selo u konkretnim uvjetima tog kraja; varošica (str. 39).
18. Kmetovi = »seosko stanovništvo« (kao gore, str. 35. i 42); kmetovi = neki pućani, stanovnici u gradu, varoši (str. 36); kmetovi u užem smislu = stanovnici izvan grada (str. 35); »pravni kmetovi – zavisni seljaci« (str. 48), što bi značilo da oni drugi kmetovi ne bi bili zavisni; kmetovi = pućani (str. 48); kme-

tovi nisu pučani (str. 36); grad = locum munitum (str. 27); grad = varoš (str. 36), pučani = stanovnici Vinodola u XIII stoljeću (str. 34, bilj. 63); pučanin nije knežev čovjek i kmet (str. 36, bilj. 73); pučanin = stanovnik grada (str. 43), što izaziva pitanje gdje žive kneževi ljudi, itd.

19. Grad u smislu zgraoš (str. 36, 39. i 41).
20. Kmet, vijećnik, općinski službenik (str. 36), »stanovnik izvan grada« (str. 35) i »podložnik uopće« (str. 40).
21. Na jednoj strani zahtjev da »moramo – ako ne želimo upasti u kontradikciju – upotrebljavati termine samih izvora« (str. 42), a na drugoj ubacivanje u tumačenje Vinodolskog zakona tehničkog termina pučanin = stanovnik grada, kojim se on ne služi (str. 34, bilj. 63); položaj popova jednak je onome »kmetova-vijećnika« (str. 45).
22. Kmetovi su općinski funkcioneri koji nisu vijećnici (str. 43), a u isto vrijeme su vijećnici (str. 36); »kmetovi su stanovnici sela izvan grada« (str. 42) i na istoj 42. strani: »Kako se izvan vinodolskih gradova spominju samo pastiri i orači (žl. 66), potražiti ćemo kmetove Vinodolskog zakona među pučanima«. Ovi kmetovi, dakle, nisu »pastiri i orači«.
23. U jednoj ispravi kralja Matijaša Korvina stoji »pred prelati i kmetimi našie« (Dj. Šurmin, *Acta croatica*, sv. I, str. 268). U jednoj drugoj ispravi riječ je o »prošnji kralja Matijaša i kmeti ugarski« (kao gore, str. 240). Očito je da taj termin ovdje znači vazal, podložnik, ne udaljujući se uopće od uobičajenog smisla tog izraza. To uostalom potvrđuje Belina isprava iz god. 1225: »Nos autem habitū consilio nostrorum iobagionum, tam Ungarorum quam Sclavorum tunc temporis circa nos existencium« (CD, III, str. 246), u kojoj se navode kraljevi *iobagiones* u smislu najviših njegovih vazala i podložnika, koje pita za savjet.
Prema tome, riječ *kmet* sama po sebi nikada ne znači velikaša, jer ima uvijek tehničko značenje podložnika bez obzira na to da li se radi o seljaku ili plemiću i da li se radi o podložništvu vladaru, pojedinim plemićima ili općinama (Strohal, *Sudovanje... str. 1040*). To uostalom napominje *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU*, sv. V, str. 105, kad navodi da se u tom slučaju »može isticati feudalna podložnost prema vladaru«.
24. Što su kmetovi..., str. 33.
25. Kao gore, str. 38.
26. Kao gore, str. 48.
27. Hrvatski vjesteški feudalizam, str. 51.
28. Veprinac..., Mošćenice.
29. Što su kmetovi..., str. 41.
30. Arhiv JAZU, signatura II c. 77; J. Volčić, *Prepisi iz glagolitskih zapisnika veprinačke općine*, Arhiv JAZU, sign. II d. 123 (citiram *Prepisi...*); J. Volčić, *Veprinačke osude 1684-1772, Prepisi iz glagolitskih i hrvatskih listina na Veprincu i Liburniji*, Arhiv JAZU, sign. III d. 57 (citiram *Veprinačke osude...*); *Liber Comunitatis Veprinatii – Općinska knjuga veprinačka (1686-1824)*, Državni arhiv Rijeka (citiram *Liber...*); Strohal, *Odluke I i II*.
31. Zakonik..., str. 237.
32. *Sudovanje...* i drugi radovi navedeni u bilj. 5.
33. *Sudovanje...*, str. 1040.
34. Što su kmetovi..., str. 41.
35. Kao gore, str. 49.
36. Kao gore, str. 48.
37. Kao gore.
38. *Veliki počtn*, Sočinenija, izd. IV, sv. XXIX, str. 388.

39. Citiram prema transkripciji M. Kostrenčića, *Vinodolski zakon I*, str. 145. i sl. (Navodim Vi. z.).
40. Rački F., Jagić V., Črnič I., *Statuta lingua croatica conscripta*, Zagreb 1890. (citiram *Statuta...*), str. 145. i sl. (citiram Vr. z.).
41. Kos, *Jedan urbar...*, str. 15. i sl. (citiram Urb. DW.).
42. *Statuta*, str. 181. i sl. (citiram K.z.).
43. Kao gore, str. 211. i sl. (citiram Ve. z.).
44. Z. Herkov, *Statut grada Rijeke iz godine 1530*, Zagreb 1948. (citiram *Statut...*, a sam statut S. T. f.).
45. Citiram prema transkripciji K. Kadleca, *Mošćenički statut*, str. 34. i sl. (navodim M. z.).
46. *Statuta...*, str. 219. (citiram T. z.).
47. Strohal, *Odluke I*, str. 117. i sl., *Odluke II*, str. 78. i sl., J. Volčić, *Prepisi i Veprinačke osude...*, Arhiv JAZU, sign. II c. 77. *Liber...*
48. Fantastično tumačenje izraza *kmet* na temelju podataka u Vrbanskom zakonu, koje se mehanički primjenjuje na podatke Vinodolskog zakona.
49. *Vinodolski zakon I*, str. 145.
50. Takvi su slučajevi očito nadahnuli formulaciju čl. 1. Vi. z. da biskup »nima imiti« više od 40 soldina i 1 objed i večeru za posvećenje crkve, čl. 2 da on »ne more položiti vola vzeti ali zapovidati, ne veće ono, ča bi otili dati kaštaldia«, čl. 30. da »popi i žaknia« nisu dužni davati biskupu bilo što ako nije u vizitaciji, izuzevši kazne, čl. 4. o ograničavanju biskupove pratnje i čl. 5. o kneževoj obavezi da mora platiti »za svoje jidenic, i za svoje obitelji« kad se nalazi u nekoj gradskoj općini.
51. U protokolu Mošćeničkog zakona stoji: »Ovi zakon zdola upisani ne samo oće uzderžat punti od starih kvaderni ispisani, ma jošće ovo i ono, ča imaju kmeti davat, to je dohodki gospode, i gospoda kmeton... *Mošćenički statut*, str. 34-35).
52. Čl. 25, 29, 30, 35, 36, 50. i 61. Vi. z.
53. Čl. 5. i 16. Vi. z.
54. Inače je dvornik niži općinski službenik, po rangi ispod satnika, koji npr. u Kastvu nadzire šumc, pasišta i sjenokoše (čl. 57. K. z.).
55. Npr. »gospodski sreli«, koji »ima gledat kraglieva prihodischia« (čl. 34. transkripcije Veprinačkog zakona, koju je između god. 1731. i 1739. izvršio općinski tajnik Anton Cora - Mandić, *Osnove...*, str. 112).
56. Mandić, *Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, HZ, 1952, str. 280. i sl.
57. Kao gore, str. 255. i 285.
58. Protokol i čl. 77. Vi. z.
59. Čl. 1, 2, 3, 5, 14, 17, 57, 58. i 76. Vi. z. Kostrenčić, *Vinodol II*, str. 139.
60. *Statuta...*, str. 146.
61. Kao gore, str. 149.
62. Kao gore, str. 153.
63. Kao gore, str. 157-158.
64. Kao gore, str. 164.
65. Kao gore, str. 165.
66. Kao gore, str. 172.
67. »Buduci općina pred crkivu naredišće vsi kupno« (kao gore, str. 146). To potvrđuje i talijanski naziv za vrbničku općinu »Università«.
68. Kao gore, str. 157-158; *zajednica* u odluci od 31. listopada 1524. (kao gore, str. 173), dok se latinske isprave služe terminom *comunis* - općina (kao gore, str. 175).

69. Kao gore, str. 149, 153, 165, i 172.
70. Kos, *Jedan urbar*..., str. 12.
71. Umjesto plovana.
72. Kos, *Jedan urbar*..., str. 14.
73. Umjesto Veprinaac.
74. Satnik.
75. Kos, *Jedan urbar*..., str. 15.
76. Kao gore, str. 16. i 17.
77. *Statuta*, str. 184.
78. Kao gore, str. 187.
79. Kao gore, str. 189. To se događa bez intervencije feudalnog gospodara, jer je Kastav, kao i Veprinaac i Mošćenice, »autonomna općina« (Jasinski, *Kada i na koji način*..., str. 126).
80. Kao gore, str. 192-193.
81. Kao gore, str. 196.
82. Čl. 44. Kao gore, str. 189.
83. Čl. 68, 72, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, u kojima je riječ o »kuće« ili »ložac« komunskoj.
84. *Statuta*, str. 211.
85. Kao gore, str. 215.
86. Kao gore.
87. *Veprinaac*, str. 142. To je tačno, jer su nazivi »mali komun« (Veprinaac) ili »mali svet« (tj. savjet, vijeće - Kastav) nastali po uzoru na riječki *Consilium minor*, Malo vijeće, koje je u svojim rukama držalo vlast u Rijeci, onako isto kao i skupštine u općinama kastavske gospoštije.
88. Kadlec, *Mošćenický statut*, str. 36. Da se predusretne fantastična interpretacija da bi taj »mali komun« sačinjavali privilegirani kmetovi, kako ih skrvača N. Klaić, valja se pozvati na zapisnik 24. srpnja 1599. o tome da je Ivan Petričić iz Lovrana bio primljen za člana veprinačke općine u prisutnosti »vseh pučane. On je izjavio da bi »otel bit za kmeta«, a »veće više spomenutih priješe ga za svoga kmeta kako i drugih, a rečeni Petričić obeća se bit pravi kmet i pokornik kaštela Veprinaac on i njega odlek (potomstvo - O.M.) večnim zakonom« (Strohal, *Sudovanje*..., str. 1040).
- Nevjerojatno bi bilo kad bi tek primljeni član općine ujedno postao i pripadnik njezina privilegiranog sloja. To više što on sam izražava želju »da bi otel bit za kmeta«, dok ga skupština prihvaća »za svoga kmeta kako i drugih«, tj. dajući mu status općinara veprinačke zajednice (čl. 28. Ve.z. - *Statuta*... str. 215), a ne neke posebne privilegije.
89. *Statuta*..., str. 215.
90. Herkov, *Statut*..., str. 326. i 323.
91. Usp. npr. čl. 3. IV knjige 5. S. T. f. »de porcis non tenendis in terra fluminis«.
92. Usp. čl. 37, 39, 40, 41, 42, 47. i 51. III knjige i čl. 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17. i 18. IV knjige S. T. f.
93. Usp. čl. 28. i 31. III knjige S. T. f.
94. To izlazi iz čl. 18. I knjige, u kojemu se određuje da je riječki građanin onaj koji je vlasnik kuća ili vinograda »in terra fluminis, vel ejus districtus«.
95. Npr. ... »Condemnetur in libris 5. parvorum Communij applicandorum« - čl. 4. II knjige ili npr. »quod si aliqua persona non subjecta jurisdictioni communis terrae fluminis« - čl. 5 II knjige S. T. f.
96. Npr. »Cancellarius Communis« - čl. 6 II knjige S. T. f.

97. *Communitas*: čl. 6, 14, 16, i 18. I knjige, 2, 17, i 38. II knjige 6, 17 i 18. III knjige S. T. f.; sajamski privilegij iz god. 1515, koji se nadovezuje na I knjigu *Statuta; respublicae*: čl. 19. i knjige.
98. »Statutum, et ordinatum est, quod, si quis aliquo modo, vel propria auctoritate se intromiserit, vel occupaverit terrena communis tum in laborando, quam (in) laborari faciendo, cadat ad poenam librarum X applicandarum communi terrae fluminis . . .«, čl. 45. III knjige S. T. f.
99. »Statutum, et ordinatum est, quod nullus intret hortos, vineas, campos, prata, oliveta, seu clausuras alicuius sine licentia Patroni, vel possessoris, aut usufructuarij . . .«, čl. 31. III knjige S. T. f.
100. Kadlec, *Mošćenický statut*, str. 35.
101. Kao gore, str. 38.
102. Kao gore, str. 40.
103. Kao gore, str. 40. i 44.
104. Kao gore, str. 46. i sl.
105. Mandić, *Osnove . . .*, str. 75-79.
106. Kadlec, *Mošćenický statut*, str. 52. Graja = bodljikava živica, Gromača = hrpa kamenja, veje = suho lišće.
107. *Statuta . . .*, str. 225.
108. Volčić, *Prepisi . . .*, list 8. br. 53.
109. Kao gore, list 14, br. 113.
110. Isprava od 14. veljače 1539, Volčić, *Prepisi*, list 18, br. 167; presuda od 4. rujna 1589, Strobal, *Odluke I*, str. 118; presuda od 4. siječnja 1590, isto tamo, str. 127; presude od 27. srpnja 1590, isto tamo, str. 134-135; odluka od 28. kolovoza 1590, isto tamo, str. 137; presuda od 10. rujna 1590, isto tamo, str. 138; presuda od 5. lipnja 1607, Arhiv II c. 77. e. 6, list 81, itd.
111. Čl. 5. Vi. z.
112. Barada, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, str. 84.
113. Kostrenčić, *Vinodolski zakon I*, str. 198.
114. Kao gore, str. 196.
115. *Statuta . . .*, str. 146.
116. Kao gore, str. 149.
117. Kao gore, str. 150.
118. Kao gore, str. 151; *Statuta . . .*, str. 173-174.
- 119-120. Vrbnik je tada bio pod izravnom mletačkom vlašću te se nalazi na samoj granici nad južnom obalom Vinodolskog kanala.
121. Kao gore, str. 174, 176. i 177.
122. Kao gore, str. 174.
123. Kao gore, str. 167.
124. »Daje se na znanje svakom sucu mjesta i utvrda ovog otoka.« Ta je formulacija preuzeta u *Urdinima od podlonežin i sudac* na ovaj način »da podknežini i sudci od kaštelov od otoka« (*Statuta . . .*, str. 166).
125. U utvrdama ili naseljima.
126. *Statuta . . .*, str. 168.
127. U naseljima i na područjima Krka.
128. S otoka i iz grada.
129. U svim naseljima navedenog otoka, *Statuta . . .*, str. 168.
130. Inače ne bi imala smisla odredba da se naredba mora objaviti u svim naseljima - *villama* - navedenog otoka.
131. Kos, *Jedan urbar . . .*, str. 15.

132. *Statuta ...*, str. 183. (potcrtao O. M.).
133. Kao gore, str. 187. (potcrtao O. M.).
134. Kao gore (potcrtao O. M.).
135. Kao gore, str. 188. (potcrtao O. M.).
136. Čl. 74. K. z. Kuntrada, dakle, odgovara Baradinu pojmu »grada u širem smislu, koji je obuhvatao sva naselja pojedinoga grada i njegova područja« (*Hrvatski vlasteoski feudalizam*, str. 84).
137. Čl. 66. K. z. (potcrtao O. M.).
138. Čl. 80. K. z. Stoga nije tačno mišljenje J. Zontara da je u Kastvu seoska općina prešla u gradsku (*Kastavščina ...*, str. 170), ni M. Jasinskog da su Kastavci bili građani (*Iz istorije ...*, str. 66).
139. *Statuta ...*, str. 213, 183. i 187.
140. Kao gore, str. 215.
141. Kao gore, str. 216.
142. Herkov, *Statut ...*, str. 324.
143. To pokazuje gravira iz XVI stoljeća, otisak koje se nalazi u dodatku Herkov, *Statut ...*
144. Usp. npr. čl. 3, 4, 5, 6, 7, 8. itd. I knjige *Statuta*.
145. Kao gore, str. 356. (potcrtao O. M.).
146. Npr. čl. 12. i 14. I knjige, čl. 3, 6, 16, 33, 39, 43. i 47. II knjige, čl. 1, 4, 5, 6, 13, 14, 15, 18, 21, 33, 36. i 50. III knjige i čl. 6. i 11. IV knjige *Statuta*.
147. Herkov, *Statut ...*, str. 344.
148. Kadlec, *Mošćenický statut*, str. 36.
149. Vjerojatno isto što i brgud – mjesto izvan naselja kamo se goni blago na pašu. V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, Zagreb 1908–1922, sv. II, str. 1136.
150. Kadlec, *Mošćenický statut*, str. 38.
151. Kao gore, str. 39.
152. Kao gore, str. 44.
153. Kao gore, str. 45.
154. Kao gore, str. 49. (potcrtao O. M.).
155. *Statuta ...*, str. 206.
156. Kadlec, *Mošćenický statut*, str. 51. (potcrtao O. M.). Usp. Kadlec, *Iz istorije ...*, str. 130. i 131.
157. Mandić, *Neki pravni običaji ...*, str. 139.
158. *Statuta ...*, str. 219.
159. Kao gore, str. 224. (potcrtao O. M.).
160. Kao gore, str. 226.
161. I. Bojničić, *Izvjешća o kretanjama turske vojske uz hrvatsku granicu u drugoj polovici XV. vijeka*, *Vjesnik Zemaljskoga arkiva*, sv. XVI, 1914. (citiram *Izvjешća ...*), navodi više izvješćaja o kretanju turske vojske, koji se upućuju »plemenitim i izabranim kapitanom i oficijalom pa Vinodolu od grada do grada« (str. 63, 64, 66, 80, 97, 98. i 100).
162. Kao gore, str. 69. Isto, str. 80.
163. Kao gore, str. 97.
164. *Statuta ...*, str. 220. (potcrtao O. M.).
165. Strohal, *Odluke I*, str. 118–145.
166. Npr. presuda 4. studenog 1508. (Volčić, *Prepisi ...*, fol. 4 v.), presuda 13. studenog 1590. (Strohal, *Odluke I*, str. 142), presude od 30. listopada 1648. (Volčić, *Prepisi ...*, fol. 40 v. i 41) i od 30. siječnja 1664. (isto tamo, fol. 60).

167. Npr. naredba vicekapitana Ivana Rečanina od 30. lipnja 1528. (Volčić, *Prepisi* ..., fol. 8), presuda 8. svibnja 1653. (isto tamo, fol. 47) i od 24. studenog 1704. (*Veprinačke osude* ..., fol. 14).
168. Npr. »v hiže rečenoga svojega zeta vani grada« (presuda 17. svibnja 1590. – Strohal, *Odluke I*, str. 131); »zakon gracki« (presuda 30. lipnja 1534. – Volčić *Prepisi* ..., fol. 12).
169. Tj. posjed.
170. Arhiv II c. 77 e. 6, fol. 84.
171. *Liber* ..., fol. 48 (potcrtao O. M.).
172. Ta naselja postoje i danas.
173. »Na 6. marta (1679) na Kuntrade Kaštela Veprinca va kuće lastovitoga prebivanja mnogočastivoga gđna Frana Cupra va Poljanah« (oporuka popa F. Cupra – Volčić, *Veprinački osude* ..., fol. 6 v.). God. 1539. je sudac Matija Cuprić dobio od općine »neke nive komunske« (odluka od 14. veljače – Volčić, *Prepisi* ..., fol. 18 v.). God. 1590. je župan Lovro Cupar (presuda 4. siječnja 1590. – Strohal *Odluke I*, str. 127.), župan Ivan Cupar nalazi se među »starejima« koji sačinjavaju sudsko vijeće, koje je zasjedalo 19. studenog (isto tamo, str. 142), a god. 1591. on zamjenjuje župana »od leta« Mihovila Kadmena (presuda 27. svibnja 1591. – isto tamo, str. 150.) i nastupa kao arbitar – »dobri muž« Ivana Marušića u njegovu sporu s Frankom Tananajem (presuda od 18. srpnja 1591. – isto tamo, str. 152). God. 1628. je islužen sudac Pavao Cupar spomenut među vijećnicima (Arhiv II c. 77. e. 7, fol. 142), a god. 1648. je župan Tomo Cupar (presuda 30. listopada 1648. – Volčić, *Prepisi* ..., fol. 40 v.).
174. God. 1501. se u protokolu Veprinačkog zakona spominje župan Matej Čohilj (*Statuta* ..., str. 211), a god. 1535. je Blaž Čohilj bio župan »od leta« (odluka od 2. siječnja 1535. – Volčić, *Prepisi* ..., fol. 14.).
175. *Statuta* ..., str. 190. Po svemu se čini da su u kastavskoj općini bile tri čete, samo nemamo podataka koji bi pokazali od kojih su tadašnjih naselja one bile sastavljene.
176. Na sjevernoj strani veprinačkog brežuljka nema vanjskih zidova, a to znači ni stambenih zgrada, jer je nepristupačna zbog toga što pada okomito od zida nekadašnjeg *castruma*.
177. Kadlec, *Mošćenický statut*, str. 49. Stoga ima krivo B. Grekov kada govori o suprotstavljanju grada i sela, makar mislio samo na Vinodol (*Vinodol*, str. 68).
178. *Statuta* ..., str. 184. Za sva tri *castruma* kastavske gospoštije kao i za druge gradove na tom području vjerojatna je Račkijeva opaska da su Hrvati »više starijih gradova našli u zemlji koju su zaposjeli, pak jim je trebalo samo uređiti ove gradove u svoje svrhe« (*Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća*, Rad JAZU, sv. XXVIII). A ti »stariji gradovi« u konkretnom slučaju bili su ilirski kastelijeri – naselja zaštitno-fortifikacionog karaktera. Tu su osobinu oni zadržali i kasnije. Tako Valvazor u XI svesku *Ehre des Herzogtums Krain*, govoreći o Mošćenicama, ističe da su za uskočkog rata Venecijanci devet mjeseci opsjedali Mošćenice.
179. Kao gore, str. 192.
180. Kao gore, str. 146. (potcrtao O. M.).
181. Nečitljivo mjesto.
182. Kadlec, *Mošćenický statut*, str. 41.
183. Kao gore, str. 49.
184. Kao gore.
185. Mandić, *Pojava* ...
186. Podložnikov svojih u *Urdinima podknežin i sudac*, *Statuta* ..., str. 166.
187. Kao gore, str. 165

188. Dakako s tom razlikom da se u Vrbičkom zakonu navodi samo sudac koji je to godine u funkciji, dok Mošćenički zakon i suca »od letas i »starce svetnike« obuhvaća u terminu »poštovani starci ili succie« (Kadlec, *Mošćenický statut*, str. 49. i 50).
189. *Statuta ...*, str. 172.
190. Kos, *Jedan urbar ...*, str. 16. i 17.
191. *Statuta ...*, str. 181, 190. i 216.
192. Čl. 63, kao gore, str. 195.
193. Tj. savjetnicima.
194. Vidi npr. čl. 65. K. z.
195. *Statuta ...*, str. 187.
196. Kao gore, str. 188. i 189.
197. U talijanskom prijevodu na tom mjestu stoji »tutti li sudditi«, što u prijevodu znači »svi podložnici« (*Statuta ...*, str. 181, bilj. 1). A to odgovara terminu *kmetovf*.
198. Kao gore.
199. Izabranima prošle godine.
200. *Statuta ...*, str. 190. (potertao O. M.).
201. Kao gore, str. 146.
202. Kadlec, *Mošćenický statut*, str. 41. i 49. Na taj se način pokazuje neodrživom teza Vladimirovog Budanova o dvjema »velikim grupama« - stanovništva grada i onog na kuntradi (*Zakonik ...*, str. 237).
203. Čl. 72. K. z., *Statuta ...*, str. 201.
204. Kao gore, str. 211. (potertao O. M.).
205. Kao gore.
206. Gigante, *Libri del Cancelliere*, Rijeka 1912, str. 98.
207. Kadlec, *Mošćenický statut*, str. 41. i 49.
208. Kao gore, str. 35.
209. 2. veljače.
210. Kadlec, *Mošćenický statut*, str. 36.
211. Kao gore.
212. Kao gore, str. 45. i 46.
213. Adresati nekog posebnog (konkretnog) pravnog pravila su u njemu označeni *expressis verbis*.
214. Npr. čl. 10: »Da nijedan nima beštemiat ni klet... I tolikajše ki bi se opil, oće bit kaštigan...« (Kadlec, *Mošćenický statut*, str. 46).
215. Čl. 27. Ve. z., *Statuta ...*, str. 215; Kadlec, kao gore, str. 35, 36, 41. i 49; čl. 72. i sl., K. z., *Statuta ...*, str. 201 i sl.
216. *Statuta ...*, str. 219.
217. Zapisnikom koji se odnosi na termin *kmet* pozabavit ćemo se kasnije, pri analizi sadržaja tog pojma prema ranijim zakonima.
218. Arhiv, sign. II c. 77. e. 7. fol. 142.
219. Volčić, *Prepisi ...*, fol. 14.
220. Mažuranić, *Prinosi ...*, sv. II, str. 1194.
221. Kao gore.
222. Starine JAZU, sv. XXIV, str. 46. Iako M. Barada cijepa vinodolsko stanovništvo na kmetove i one »koji nisu kmetovi« (*Hrvatski vlasteoski feudalizam*, str. 51), on smatra da je puk »zajednica svega vinodolskoga pučanstva« (isto tamo, str. 84).
223. *Prinosi ...*, sv. I, str. 508-509.

224. Kostrenčić, *Vinodolski zakon I*, str. 156. Budući da se u Vinodolskom zakonu ne navode robovi, nema nikakve podloge tvrdnja B. Grekova o njihovu postojanju (*Vinodol*, str. 66). Uostalom, postavlja se pitanje koja bi im funkcija pripadala u privrednom sistemu Vinodola.
225. Kao gore, str. 150-151.
226. Kao gore, str. 149.
227. Kao gore, str. 148.
228. Kao gore, str. 145, 156, 146. i 157.
229. Kao gore, str. 155. M. Barada smatra da su među »inim ludima« člana 5. i 75. obuhvaćeni i stranci. Sumnjamo u to da bi adresati zakona bili stranci, ako nisu izričito spomenuti, to više što čl. 24. Veprinačkog zakona izričito kaže »to e ki su kmeti, a g(ospod)inu i gostu e druga pravda« (*Statuta...*, str. 214).
230. Čl. 11. (kao gore, str. 148) govori o »pristanišću vinodolskom« što pretpostavlja da je onda postojao i određeni promet robe morskim putem, a čl. 44. (kao gore, str. 151) spominje postojanje trgovačkih knjiga, što - kako to ispravno zapaža M. Kostrenčić (kao gore, str. 196) - pretpostavlja »da je trgovački život u Vinodolu bio snažno razvite«.
231. Kao gore, str. 150.
232. Čl. 29. Vi. z., kao gore, str. 149.
233. Čl. 4. i 75. Vi. z., kao gore, str. 147. i 156.
234. Kao gore, str. 153. To je mišljenje M. Kostrenčića (*Vinodolski zakon I*, str. 188, bilj. 104), a potvrđuje ga isprava iz god. 1470, u kojoj je riječ o »plemenitom mužu potknežinu« Martinu Mojsjeviću i »plemenitom mužu potknežinu« Filipu iz Baške (*Monumenta historico-juridica*, sv. IV. str. 160).
235. Čl. 57.: »Ošće niedno viče općinsko ili navlaščno v gradu ili indri ne mozi biti od niednih del, ke bi pristojale k općini, ako ne bude ondi knezova š(lov)ika...« (kao gore, str. 154). U drugim općinama te regije nema takva ograničenja, pa je to dalji dokaz za činjenicu da je istočno od Rječine položaj kmetova bio teži nego u kastavskoj gospoštiji (Mandić, *Slobodni seljaci...*, str. 33). I to njihov položaj u XIII stoljeću nasuprot položaju Kastavaca, Veprinčana, Mošćeničana u XVI i XVII stoljeću, kada je u našim zemljama feudalna eksploatacija dosegla svoj vrhunac.
236. Čl. 16. i 17. Vi. z. (kao gore, str. 148).
237. Čl. 15 Vi. z. (kao gore).
238. Vi. z. ništa ne govori o nadležnostima permana. Vjerojatno su to ostaci u dualizmu tadašnje uprave knez - općina, u kojima se pokazuju prežiči nekadašnje oligarhije u obliku županijske i župeke uprave (Mandić, *Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, HZ, 1952, str. 280).
239. Na to upućuje protokol Mošćeničkog zakona: »Ovi zakon zdola upisani ne samo oče nnderžat punti od starih kvaderni ispisani, ma jošće ovo i ono, ča imaju kmeti davat, to je dohodki gospode i gospoda kmeton, i ostali zakoni među kmeti, - ki zakoni ni dohodki nisu bili pisani na staroj kvaderni« (Kadlec, *Mošćenički statut*, str. 34. i 35).
- Kastavski zakon također izričito ne navodi desetinu kao obavezu općinara, već se u član 76. uz put kaže za suca Petra Krstula »da bude oblihan večnim načinom plaćat te dužne desetini i ostali dohodki, kako i od ostalih blag se plaća« (*Statuta...*, str. 203-204). A u prijepisu odluke vlade Donje Austrije od 19. listopada 1661, koji se nalazi u Mošćeničkom zakonu, stoji ovo: »Kasljani imaju davat gospoštine desetinu od pšenice, segali ajdi i od svake vrsti žita po običaju« (Kadlec, kao gore, str. 53).
240. Kostrenčić, *Vinodolski zakon I*, str. 145.
241. *Statuta...*, str. 145.
242. Kao gore, str. 146.

243. Kao gore, str. 156. Ne znamo da li je u Vrbniku dvornik bio knežev službenik, kao u Vinodolu Crna, ili općinski kao u Kastvu (čl. 57. K. z.). Stoga ćemo ostaviti po strani pitanje pripadnosti dvornika Grgura.
244. Mikula, Gržman, Luka i Zaharija iz ovog kapitula se navode dvadeset tri godine kasnije među vijećnicima u *Kapitulu ki ima bit sud'c* (*Statuta...*, str. 157).
245. Kao gore, str. 147.
246. Kao gore, str. 162.
247. Kao gore, str. 146, 165. i 166.
248. Kao gore, str. 163. i 166.
249. Čl. 25. i 52. K. z. (*Statuta...*, str. 184. i 192).
250. Kos, *Jedan urbar...*, str. 15. i 16.
251. Kao gore, str. 16. i 47.
252. U Kastvu i Veprincu 1 marku i 40 šilinga kao protuvrijednost jedne svinje, funte voška i funte papra, a u Mošćenicama 1 marku i 60 šilinga za iste proizvode više jednog vola.
253. »Zakon naš je: da imamo g(ospo)di dat desetinu žita i vina i jonač...« (čl. 26. Ve. z., *Statuta...*, str. 214. – potertao O. M.)
254. Kos, *Jedan urbar...*, str. 15. i 16.
255. Iz presude Veprinačkog suda od 8. svibnja 1653. izlazi da je rotnik Ivan Livin bio poslan »brojiti po kunfinu živinu drobnu i velu... zaradi marak ča gre gospodi« i da mu je Ivan Čohilj htio zatajiti broj svojega blaga. Sud je Čohilja kaznio time što je oduzeo u prilog erara »one ča ih je se od više našlo glav te živini negove«, jer »takav človek... krade gospode« (Volčić, *Prepisi...*, fol. 47).
256. *Statuta...*, str. 204. Obaveza desetine izlazi također iz priloga spisu 3. lipnja 1569. u sporu braća Barbo – Pavao de Zara, koji predstavlja njemačku parafrazu Kastavskog zakona pod naslovom *Der gmein Stat Keslaw samit des selben Ambts Gebreuch und Gewonhaiten*: »2. Es sein auch die Richter desselben Jars iren erbauten Wein Traidt und Viech alles Zehents frey, aber den Quarantes muessen sy den Priestern geben« (*Žoutar, Kastavščina...*, str. 202).
257. Članovi 52. i 65. K. z., kao gore, str. 192. i 197.
258. Čl. 3. K. z., kao gore, str. 181.
259. Čl. 7. K. z., kao gore, str. 182.
260. Čl. 14. K. z., kao gore, str. 183.
261. Kao gore, str. 199.
262. Čl. 78. i 81. K. z., *Statuta...*, str. 204. i 207.
263. Kao gore, str. 214.
264. Kao gore, str. 215.
265. Kao gore, str. 214.
266. Strohal, *Odluke I*, str. 150. i 151.
267. Herkov, *Statut...*, str. 357.
268. Kadlec, *Mošćenický statut*, str. 35. i 36.
269. Kao gore, str. 40–41.
270. Kao gore, str. 44.
271. *Statuta...*, str. 226.
272. Čl. 64. T. z., kao gore.
273. Tome je uzrok vjerojatno činjenica da su te tri općine nekada bile feud akvilejske patrijaršije, pa je desetina, kao crkvena daća, bila glavna obaveza njihova stanovništva. Pošto su grofovi Devinski – ne zna se kada (Kos, *Jedan urbar...*, str. 3) – stekli taj feud, oni su zadržali tu daću, nametnuvši kmotovima kućnim gospodarima individualne obaveze, koje su se razlikovale u svakoj općini (isto tamo, str. 16. i 17). Kasnije, vjerojatno prijelazom fenda pod Habsburgovce, otpale su individualne dažbine, pa je ostala samo desetina.

274. Čl. 1. K. z. i 34. Ve. z., *Statuta...*, str. 181. i 216.
275. Čl. 26. Ve. z., kao gore, str. 214.
276. Strohal, *Odluke I*, str. 134. i 135.
277. Strohal, *Sudovanje...*, str. 1080.
278. Volčić, *Prepisi...*, fo. 4 v.
279. Strohal, *Sudovanje...*, str. 1078.
280. Mladići koje uče da postanu svećenici.
281. Potomstvo.
282. Strohal, *Sudovanje...*, str. 1040. Taj zapisnik potvrđuje mišljenje B. Grekova koje je on naveo za Vinodol da je »kmet član općine« (*Vinodol*, str. 62).
283. Volčić, *Prepisi...*, fol. 5.
284. Čl. 68. K. z., *Statuta...*, str. 199.
285. Kadlec, *Mošćenický statut*, str. 35.
286. Kao gore.
287. Ivan Rečan ili Riječanin bio je vicekapetan kastavski od god. 1515. (Volčić, *Prepisi...*, fol. 8) do 1530. (Kadlec, *Mošćenický statut*, str. 38), a Gašpar Rečan bio je god. 1544. kapetan gospoštije (isto tamo, str. 39).
288. »Poslije toga neka uzvišeni gospodin kapetan bude posebno zadužen zajedno s županom i snemem te godine, a općenito da to budu svi stariji i savjetnici, da paze na granice... naročito od strane venecijanske države...« (zapisnik općinske skupštine u Veprincu 11. prosinca 1715. – Mandić, *Osnove...*, str. 116).
289. Čl. 80, 77. i 78. K. z. (*Statuta...*, str. 204–206), Kadlec, *Mošćenický statut*, str. 46. i sl.
290. *Statuta...*, str. 146.
291. Kao gore.
292. Kao gore.
293. Kao gore, str. 156.
294. To su kapituli »od zaroka« (kao gore, str. 157), »za loža i za sinik« (str. 158), »od koz i od ovac...« i »dokle se ima žito zagradiť...« (str. 162), »kako se imaju stariji, ot(a)c i mati hraniti« (str. 164).
295. Kao gore, str. 157.
296. Kapitul »od poličnic«, kao gore, str. 154.
297. Kao gore, str. 156. i 166.
298. Npr. čl. 63, 64, 65, 66. itd. K. z.
299. »Ošće, odlučí gospodin Ivan Faturnar, i svi stareji...« čl. 30. i 31. K. z.
300. Čl. 29. K. z.
301. Čl. 32, 33, 34. i 35. K. z.
302. Čl. 51. K. z.
303. Čl. 65. K. z.
304. Čl. 67. K. z.
305. Matej Crljenac se kao sudac »od leta« spominje god. 1591. i 1598, a god. 1611. je vijećnik Lovre Crljenac, među vijećnicima se Pavao Bratković navodi god. 1591. i 1613, a Juraj Bratković god. 1647, Juraj (1591) i Lovre Pavlinić (god. 1613. i 1647), Grgur (god. 1591) i Mikula Miločna (god. 1611), Matej (god. 1611) i Petar Cucurin (god. 1647) i Petar (god. 1591) i Valerio Marot (god. 1611) itd.
306. *Statuta...*, str. 211.
307. Kao gore, str. 215.
308. Npr. presude od 20. veljače i 26. studenoga 1599, Strohal, *Sudovanje...*, str. 1079.

309. Zapisnik 11. prosinca 1715. Mandić, *Osnove...*, str. 115. i sl.
310. Npr. zapisnik 4. rujna 1589, Strohal, *Odluke I*, str. 118.
311. Kao gore, str. 134. i 135, Strohal, *Sudovanje...*, str. 1078, Volčić, *Prepisi...*, fol. 4 v.
312. Strohal, *Sudovanje...*, str. 1040.
313. Herkov, *Statut...*, str. 348.
314. »...qui videbitur idoneus...« čl. 14. I knjige, kao gore.
315. Kadlec, *Mošćenický statut*, str. 45.
316. Kao gore, str. 40. i 44.
317. Kao gore, str. 37. i sl.
318. Kao gore, str. 36.
319. Kao gore, str. 37. i 36.
320. Kao gore, str. 37.
321. Kao gore, str. 41.
322. *Statuta...*, str. 225.
323. Kao gore.
324. Veprinački je zakon nastao zaključkom općinskog vijeća god. 1501, a Vinodolski zakon god. 1288. suradnjom kneževe uprave i vinodolske općine. U suštini oni predstavljaju »rezultat formulisanja onoga što je postojalo već odavna u obliku starih pravnih običaja« (Jasinski, *Iz istorije...*, str. 61).
325. Čl. 39. M. z. i 51. T. z.
326. Čl. 36. Ve. z. I ovaj slučaj ilustrira »oskudicu civilno-pravnih normi« u svim zakonima te regije (Jasinski, *Zakoni...*, str. 270).
327. Čl. 27, 64. i 72. K. z., protokol T. z., zapisnik odluke od 11. prosinca 1715. u Veprincu (Mandić, *Osnove...*, str. 115. i sl.); Bojničić, *Izvjješća...*, str. 62. i sl.
328. Mandić, *Slobodni seljaci...* str. 31.
329. *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, šablone iz Dalmacije (pojam robova, str. 31), uže Hrvatske (plemeniti, str. 55) i Slavonije (privatni gradokmeti, str. 56).
330. *Svi su kmetovi...*, šablone iz Srbije i Crne Gore (pojam kmeta, str. 33) i Slavonije (varoš i pučani - str. 41).